

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

**❖ Το Βάρος της Κατοχής και του Εμφυλίου
στους ώμους της νεότητας
(Ρόδης Ρούφος, Χρονικό μιας Σταυροφορίας)**

Επόπτρια: Αγγέλα Καστρινάκη

**Όνομα: Ελένη
Επώνυμο: Αγγελοπούλου
Κύκλος: Α΄
Έτος: 2005**

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
Η Ρίζα του μύθου	4
Μύηση στον έρωτα και στις ιδεολογικές διαμάχες	9
Το βάρος στους ώμους λίγων νέων	12
Όλη η ομορφιά του κόσμου	15
Η θυσία του νέου Θεού	18
Η εικόνα του εχθρού	
A. Οι Κατακτητές	20
B. Οι Κομμουνιστές	23
Ο αγαπημένος των Θεών	27
Πορεία στο σκοτάδι	31
Η εικόνα του εχθρού	
A. Οι Γερμανοί	34
B. Οι Κομμουνιστές	41
Η εμπειρία του αντάρτικου	46
Ο σκοπός της σταυροφορίας	49
Η χωρίς όρια αγάπη των ανθρώπων	51
Η Άλλη όχθη	
Η εικόνα των κομμουνιστών: έλξη και απόθεση	53

Η ειρηνική ζωή της Κέρκυρας	61
Άλλο πρόσωπο είχε ο Κύριος τότε, άλλο τώρα	64
Επίλογος	67
Βιβλιογραφία	69

Τα έμορφα τους πρόσωπα, τα εξαίσιά τους νειάτα

Κ. Π. Καβάφης

Εισαγωγή

Το 1954, ο Ρόδης Ρούφος (1924-1972) δημοσιεύει την *Ρίζα του μύθου*, το πρώτο μέρος της τριλογίας του, *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*. Η τριλογία συμπληρώνεται από την *Πορεία στο σκοτάδι* (1955)¹ και την *Άλλη όχθη* (1958)². Η πρώτη, σε ξεχωριστούς τόμους έκδοση των τριών βιβλίων κυκλοφόρησε με το ψευδώνυμο Ρόδης Προβελλέγγιος³. Όσο αφορά την αφήγηση, αυτή καλύπτει τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, από το φθινόπωρο του 1942, και φτάνει μέχρι τον μαύρο Δεκέμβρη του '44. Είναι τα χρόνια της τριπλής κατοχής της Ελλάδας από τις χώρες του Άξονα και της απαρχής της άγριας εμφύλιας σύγκρουσης,

Ο Ρόδης Ρούφος υπήρξε ένας από τους ανθρώπους που πήραν ενεργό μέρος στα δραματικά γεγονότα εκείνη της εποχής. Φοιτητής Νομικής το '42 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αναμίχθηκε στον αντιστασιακό αγώνα από την μεριά των αντιεαμικών οργανώσεων (Ιερή Ταξιαρχία, Εθνικός Σύνδεσμος Ανωτάτων Σχολών, ΡΑΝ) και αργότερα υπηρέτησε ως αντάρτης στα βουνά της Ηπείρου, ενταγμένος στον ΕΔΕΣ του στρατηγού Ζέρβα⁴. Οι εμπειρίες του αυτές από τα φοιτητικά χρόνια και την συμμετοχή του στον αντιστασιακό και αντικομμουνιστικό αγώνα μεταπλάθονται λογοτεχνικά στο *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*.

Τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του κειμένου τον ομολογεί και ο ίδιος ο συγγραφέας στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Ρίζας του μύθου*, (επαναλαμβάνεται και στην τρίτη). Η αφήγηση δίνεται σε τρίτο πρόσωπο, ωστόσο στο μεγαλύτερο μέρος του κειμένου παρακολουθούμε τις σκέψεις και τα συναισθήματα του Δίωνα, νεαρού φοιτητή της Νομικής και πρωταγωνιστή του

---

¹ Τιμήθηκε με το βραβείο Ουράνη το 1956.

² Ρόδης Ρούφος, *Χρονικό μιας σταυροφορίας*, Αθήνα 2004. Πρόκειται για την τελευταία, τρίτη έκδοση του έργου, ανάπτυπο της δεύτερης, αναθεωρημένης έκδοσης του 1972. Η τρίτη έκδοση παραθέτει και τους προλόγους των δύο προηγούμενων εκδόσεων. Στην παρούσα εργασία θεωρήσαμε καλό να χρησιμοποιήσουμε την πιο πρόσφατη έκδοση, εφόσον δεν παρουσιάζει διαφορές με την δεύτερη του 1972. Στην συνέχεια, όπου κριθεί απαραίτητο θα συμπεριλάβουμε και την πρώτη έκδοση της *Ρίζας του μύθου*, καθώς πρόκειται για το τμήμα της τριλογίας, το οποίο αναθεωρείται το 1972.

³ Φαίνεται ότι ο Ρόδης Ρούφος διάλεξε ως ψευδώνυμο, το επίθετο της γιαγιά του, αδερφής του ποιητή Αριστομένη Προβελλέγγιου, γιατί εργαζόμενος τότε στο Υπουργείο Εξωτερικών νόμιζε πως ήταν σε ισχύ νόμος που απαγόρευε κάθε δημοσίευμα σε δημόσιο υπάλληλο χωρίς την άδεια της υπηρεσίας του. Βλέπε Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 122, σ. 63.

⁴ Για την ζωή του Ρόδη Ρούφου βλέπε Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», *Τομές*, τχ. 77-78 (Οκτ - Νοεμ. 1981), σ. 35-38 και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, Ζ'*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 8-10.

έργου⁵. Όπως παρατηρούν οι Θ. Δ. Φραγκόπουλος και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Δίων ονομάζεται και ο αφηγητής στο επόμενο βιβλίο του Ρόφου, *Χάλκινη εποχή*, καθώς και ο νεαρός Αθηναίος γιατρός στους *Γραικούς*. Πρόκειται για μια παρατήρηση που κατά τους μελετητές ενισχύει την υποψία ότι ο Δίων αποτελεί το προσωπείο του συγγραφέα⁶. Τον έντονο αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του κειμένου, αλλά και την απροκάλυπτη ομοιότητα των αντιλήψεων και των προτιμήσεων του Δίωνα με τις αντιλήψεις και τις προτιμήσεις του συγγραφέα του έργου, τις έχει επισημάνει και ο Απόστολος Σαχίνης⁷.

Πράγματι, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι ο Δίων σε μεγάλο βαθμό αποτελεί το συγγραφικό προσωπείο του Ρόδη Ρούφου. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι παρόλο τον έντονο εξομολογητικό τόνο του κειμένου πρόκειται για μυθιστόρημα και όχι για αυτοβιογραφία. Έτσι, οι μυθιστορηματικοί ήρωες είναι πιθανόν να παρουσιάζουν ομοιότητες με πρόσωπα υπαρκτά, χωρίς ωστόσο να ταυτίζονται απόλυτα μαζί τους. Όπως παρατηρεί ο Φραγκόπουλος, στενός φίλος του Ρόδη Ρούφου: «τα περισσότερα πρόσωπα του Ρούφου είναι “συνθέματα” πολλών συγκεκριμένων ανθρώπων, δοσμένων σε μια μεταμορφωμένη ενότητα που περιέχει πολλές αλήθειες από την πραγματική ζωή, αλλά ζυμωμένα σε μια νέα διάταξη ύλης, που δεν θυμίζει την καταγωγή τους, ή τουλάχιστον περιέχει τόσα μόρια αλήθειας, ώστε να κάνουν συγγνωστή τη σύγχυση»⁸.

Αυτός ο αυτοβιογραφικός τόνος του κειμένου, καθώς και το ότι ο Ρόδης Ρούφος παρουσιάζει τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής και της εμφύλιας διαμάχης από την πλευρά της συντηρητικής, μη κομμουνιστικής παράταξης, ώθησαν τους μελετητές να τον χαρακτηρίσουν ως «απολογητή της παράταξης» και το έργο του ως «μαύρη πολιτική λογοτεχνία»⁹. Πρέπει να επισημάνουμε ότι τους πιο πάνω χαρακτηρισμούς τους προκάλεσε κυρίως *Η Ρίζα του μύθου*. Ο Ρούφος απαντά στις επικρίσεις στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης, όπου επαναλαμβάνει ότι γράφοντας την *Ρίζα του*

---

⁵ Βλέπε και Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, Αθήνα 2000, σ. 200-204.

⁶ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», ό. π. σ. 17-18 και Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, Β' (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 123, σ. 114.

⁷ Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας : 1945-1965*, Αθήνα 1965, σ. 160-161.

⁸ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, Β' (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 123, σ. 115.

⁹ Για τον χαρακτηρισμό του Ρόδη Ρούφου ως απολογητή της Δεξιάς παράταξης βλέπε Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. σ. 197-198, όπου συγκεντρώνει και τις αντίστοιχες κρίσεις των Α. Σαχίνη, Δ. Ραυτόπουλου, Γ. Κορδάτου, Δ. Π. Κωστελένο, Μ. Γ. Μερακλή. Ειδικότερα, ο χαρακτηρισμός του κειμένου ως «μαύρη πολιτική λογοτεχνία» ανήκει στον Δ. Ραυτόπουλο. Βλέπε επίσης την κριτική του Βάσου Βαρίκα, στο «Η ρίζα του μύθου», εφ. *Τα Νέα*, 2/3/1955, η οποία αναδημοσιεύεται στο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», ό. π. σ. 24.

μύθου δεν προσπάθησε να είναι αντικειμενικός. Τονίζει επίσης ότι οι φανατισμοί της του είναι πια ξένοι και ότι με το πέρασμα των χρόνων έχει ωριμάσει τόσο ο ίδιος, όσο και ο Δίων. Προσθέτει ακόμη ότι την αυτοκριτική του την έκανε έμμεσα με τα δύο επόμενα βιβλία, την *Πορεία στο σκοτάδι* και την *Άλλη όχθη*, τα οποία διαπνέονται από μια συμφιλιωτική και ανθρωπιστική διάθεση. *Η Ρίζα του μύθου* για τον συγγραφέα της στα 1970 περιέχει πια πολλές σελίδες που τον ενοχλούν, ωστόσο, όπως λέει ο ίδιος, επειδή αποτελούν μαρτυρίες μιας συγκεκριμένης εποχής, τις έχει αφήσει αμετάβλητες. Ο συγγραφέας επισημαίνει: «έξω από λίγες διορθώσεις κι από φραστικές διορθώσεις, άφησα αμετάβλητο το κείμενο της αρχικής έκδοσης»¹⁰. Δεν πρόκειται όμως για απλές διορθώσεις και συντομεύσεις. Ο Ρούφος φαίνεται ότι έχει απαλείψει ορισμένα αρκετά επικριτικά σημεία κατά των κομμουνιστών, τα οποία έδειχναν τον πρωτογονισμό και την γελοιότητα τους. Κάποια από αυτά τα σημεία μάλιστα τα είχε υποδείξει στην αρνητική κριτική του ο Ραυτόπουλος¹¹.

Οι διορθώσεις όμως αυτές δεν είναι αρκετές, ώστε να απαλύνεται η αρνητική εικόνα των κομμουνιστών. *Η Ρίζα του μύθου* παραμένει το κομμάτι του *Χρονικού μιας Σταυροφορίας* το γραμμένο με την μεγαλύτερη οργή κατά των κομμουνιστών. Είναι άλλωστε γραμμένο με νωπές τις πικρές εμπειρίες του εμφυλίου. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσουμε την διαδικασία ωρίμανσης του συγγραφέα, την μεταβολή των συναισθημάτων του απέναντι στους αριστερούς και την υιοθέτηση, ή όχι εκ μέρους του μιας πιο ανθρωπιστική τάσης, αλλά και τις τυχόν αμφιταλαντεύσεις του. Θα εξετάσουμε σε κάθε βιβλίο τους ήρωές του, τα πιστεύω τους, την στάση τους απέναντι στον έρωτα και στον πόλεμο. Ιδιαίτερη βαρύτητα θα δοθεί στην *Ρίζα του μύθου*, γιατί με αυτήν ο Ρούφος μας εισάγει στον μυθιστορηματικό του κόσμο. *Η Ρίζα του μύθου* έχει ακόμα μια ιδιαιτερότητα. Ανήκει στο είδος των μυθιστορημάτων που ασχολούνται με την νεότητα. Στα μυθιστορήματα αυτά οι ήρωες δεν είναι απλώς ηλικιακά νέοι, αλλά αποτελούν μια ομάδα με συμπεριφορά νεανική και διαφορετική από τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Πρόκειται για την νέα γενιά, η οποία είναι δυσαρεστημένη με το παρόν και έχει όνειρα για το

---

¹⁰ Ρόδης Ρούφος, *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*, ό. π. σ. 12. Οι παραπομπές στο εξής θα γίνονται εντός κειμένου.

¹¹ Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση. Ρόδη Προβελλέγγιου: Χρονικό μιας σταυροφορίας. Α' Η ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954: Θ. Δ. Φραγκόπουλου: Τειχομαχία, Νέα Τέχνη, Αθήνα.», *Επιθεώρηση Τέχνης*, Β', τχ. 8 (Αύγουστος 1955), σ. 164. (Η κριτική αυτή του Ραυτόπουλου ανατυπώνεται με τον τίτλο *μαύρη πολιτική λογοτεχνία* στο βιβλίο του, Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα 1965.) Για τις αλλαγές του Ρόδη Ρούφου βλέπε Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», εφ. *Τα Νέα*, Βιβλιοδρόμιο 6-7 Νοεμβρίου 2004, σ. 6-7.

μέλλον. Στην νεοελληνική λογοτεχνία δεν είναι λίγα τα μυθιστορήματα αυτού του είδους. Περίοπτη θέση ανάμεσα τους κατέχει η *Αργώ* του Θεοδοκά, η οποία θεωρείται το κατεξοχήν μυθιστόρημα της νεότητας και την οποία την αναφέρουμε, γιατί όπως θα δούμε στην συνέχεια συγγενεύει με την *Ρίζα του μύθου*¹².

Η Ρίζα του μύθου

Η Ρίζα του μύθου πραγματεύεται τις ιδεολογικές συγκρούσεις των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την διάρκεια της Κατοχής. Η αφήγηση ξεκινά το φθινόπωρο του '42 και λήγει την 1/2/1944, ημέρα της δολοφονίας από κομμουνιστές ενός πραγματικού προσώπου, του φοιτητή Κίτσου Μαλτέζου¹³, στην μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένο το βιβλίο.

Κεντρικοί ήρωες είναι οι νεαροί φοιτητές της συντηρητικής και μη κομμουνιστικής παράταξης - «χριστιανοδημοκράτες» ονομάζονται στο κείμενο¹⁴, του Πανεπιστημίου. Οι νεαροί αυτοί φοιτητές είναι κυρίως εύποροι αστοί, με καλλιέργεια και πλατιά μόρφωση¹⁵. Αγαπούν τις συζητήσεις γύρω από την φιλοσοφία, τον έρωτα, την τέχνη και την μουσική. Κάποιοι μάλιστα γράφουν και ποιήματα. Η ενασχόλησή τους ωστόσο με το πνεύμα δεν τους κάνει να λησμονούν το σώμα. Ο αθλητισμός και η σωματική άσκηση ανήκει στα άμεσα ενδιαφέροντά τους¹⁶. Η ισορροπία της πνευματικής καλλιέργειας και της σωματικής ρώμης εκδηλώνεται και στο όμορφο και γυμνασμένο παρουσιαστικό τους. Έτσι ο Μάρκος είναι ο «γίγαντας με δυνατή φωνή, αγαθή καρδιά» (σ.61). Και όσο για τον «αθλητικό» Κώστα «ήταν πάντα εύθυμος και ζωντανός κι έκρυβε πολλή καλή αγωγή, πολλήν ευαισθησία και πολύ θάρρος κάτω από

---

¹² Σχετικά με τα μυθιστορήματα, τα οποία έχουν ως κεντρικό τους θέμα την έννοια της νεότητας στην νεοελληνική λογοτεχνία βλέπε την μελέτη της Αγγέλας Καστρινάκης, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, Αθήνα 1995.

¹³ Ο Κίτσος Μαλτέζος είναι και το κεντρικό πρόσωπο της *Τειχομαχίας* του Θεόφιλου Φραγκόπουλου, ο οποίος υπήρξε φίλος και συνοδοιπόρος τόσο του Μαλτέζου, όσο και του Ρούφου. Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, Αθήνα 1977.

¹⁴ Σύμφωνα με τον Θεοδοκά, ο χαρακτηρισμός αυτός αναφέρεται στο Εθνικό Ενωτικό Κόμμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και πρόκειται για μια ατυχή συγγραφική επιλογή, γιατί θα έπρεπε να υπάρχει μια ιδεολογία σε θεωρητικό επίπεδο εμπνευσμένη από το πρόγραμμα του Κανελλόπουλου, πράγμα που δεν συμβαίνει. Γιώργος Θεοδοκάς, «Χρονικό μιας Σταυροφορίας 1: Η Ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Χειμώνας 1954-55, Ζ', περίοδος Β', σ.266.

¹⁵ Για την πραγματικά πλατιά μόρφωση που είχαν την τύχη να λάβουν όσοι από τους μαθητές του 1940 θήτευαν σε πρωτοπόρα σχολεία, όπως το Κολέγιο Ψυχικού, το Πειραματικό Σχολείο και η Σχολή Μακρή, βλέπε Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 122, σ. 60.

¹⁶ Βλέπε και Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας : 1945-1965*, ό. π. σ. 161-162.

μιάν εμφάνιση γλεντζέ που δεν πίστευε παρά στην καλοπέραση, στις γυναίκες και στα σπορ, και χρησιμοποιούσε την παιδεία του για να κοροϊδεύει τη γνώση» (σ.195). Ο Δίων, πάλι, «χαιρόταν τη σίγουρη κίνηση των μυώνων, την ελαστικότητα του κορμιού του, κερδισμένη με τόσο μόχθο πάνω σ' ένα σώμα άλλοτε βαρύ και μαλθακό» (σ. 178). Εξάλλου οι λίγοι, αλλά δυνατοί στα χέρια χριστιανοδημοκράτες φοιτητές καταφέρνουν να αποκρούσουν σε συμπλοκή τους αριθμητικά ανώτερους κομμουνιστές (σ. 68).

Αυτή η θετική εικόνα, ισορροπία πνεύματος και σώματος, των νεαρών χριστιανοδημοκρατών τονίζεται ακόμα περισσότερο από την προσπάθεια του συγγραφέα να αποδώσει τον φανατισμό των κομμουνιστών στα δύσκολα παιδικά τους χρόνια.

Και ανάμεσα σ' αυτούς τους επαναστάτες αστούς, πρώτοι κι αποφασιστικότεροι αποστάτες στάθηκαν εκείνοι που τα παιδικά τους χρόνια ήταν πληγωμένα: ο Γιαννόπουλος που στο δημοτικό σχολείο ήταν πάντα αντικείμενο κοροϊδίας γιατί τραύλιζε, ένας άλλος που 'χε ζήσει ως τα δεκαεννιά του χρόνια κάτω από την πατρική τυραννία του πιο στυγνού τραπεζίτη της νεοελληνικής οικονομικής ιστορίας, ο Μιχαήλ που είχε ζήσει χωρισμένος από τη μάνα του κι έκλαιγε τα βράδια μονάχος του. . . (σ. 38)

Σε αντίθεση με τους νεαρούς ψυχικά υγιείς αστούς, οι κομμουνιστές παρουσιάζονται με ψυχολογικά παιδικά τραύματα. Ο Ρούφος αποδίδει και το κομμουνιστικό παρελθόν του Μιχαήλ, της εξιδανικευμένης μορφής του Κίτσου Μαλτέζου, στην στέρηση της μητέρας του. Η εξήγηση αυτή εκ μέρους του συγγραφέα λειτουργεί διττά· αφενός δικαιολογείται εύσχημα η κομμουνιστική θητεία του Μιχαήλ και αφετέρου με την αποχώρησή του από τους κομμουνιστές, ο ίδιος παρουσιάζεται να έχει ξεπεράσει το παιδικό του τραύμα και να υπερέχει έτσι, έναντι των πρώην συντρόφων του. Ας προσθέσουμε ότι δύσκολα παιδικά χρόνια έχει ζήσει και ο Δαμιανός Φραντζής, ο φτωχός κομμουνιστής της *Αργώς* του Θεοτοκά. Ο Φραντζής είχε υποφέρει από την τυραννία του πατέρα του και την ψυχρότητα της μητέρας του¹⁷.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει ίσως, επιστρέφοντας στο κείμενό μας, να αναφέρουμε και την περίπτωση του Ρένου. Πρόκειται για έναν νέο λογοτέχνη, αστό, φίλο και θαυμαστή του Μιχαήλ. Ο Ρένος είναι εξαιρετικά ευφυής, ωστόσο γίνεται όλο και πιο

---

¹⁷ Γιώργος Θεοτοκάς, *Αργώ*, Αθήνα 1984, σ. 139-198. Ας σημειώσουμε ότι η πρώτη μορφή του έργου χρονολογείται το 1933 και η οριστική το 1936.

αντιπαθής στους φίλους του, μέχρι που και ο ίδιος ο Μιχαήλ εκφράζεται αρνητικά γι' αυτόν (σ. 138). Ο Ρένος παρουσιάζεται στρυφνός, «επιθετικός» και «κλαψιάρης» (σ. 216). Ο ίδιος δηλώνει ότι αδιαφορεί για την Ελλάδα και ότι θα μπορούσε να συμμαχήσει με τους Γερμανούς προκειμένου να πολεμήσει τους κομμουνιστές. Οι Γερμανοί εξάλλου, σύμφωνα με τον Ρένο, ήταν οι μόνοι που είχαν συνειδητοποιήσει την εβραϊκή απειλή (σ.74).

Ο Ρένος δεν συμμετέχει στον εθνικό και αντικομμουνιστικό αγώνα των παιδιών και σταδιακά αποστασιοποιείται από τους υπόλοιπους, γιατί σύμφωνα με τον Μιχαήλ ο Ρένος αρνήθηκε το όνειρο (σ.138). Οι φίλοι του, αλλά και ο αφηγητής αποδίδουν τον χαρακτήρα του και το αίσθημα της μειονεξίας που τον διακατέχει στην έλλειψη σωματικής διάπλασης και αρρενωπότητας [«από την υπόστασή του έλειπε ωστόσο ο ανδρισμός», (σ.73)], ενώ μια φίλη των παιδιών, η Μάγδα λέει: « Εγώ νομίζω, πέταξε με τον αφελή της τρόπο, πως του λείπουν δέκα πόντοι ανάστημα» (σ.216). Στο κείμενο τονίζεται ότι μια επιπρόσθετη αιτία της δυσάρεστη συμπεριφοράς του Ρένου είναι και ο θάνατος της μητέρας του (σ. 145).

Τόσο οι νεαροί κομμουνιστές, όσο και ο Ρένος, του οποίου η εικόνα είναι μάλλον αρνητική, στερούνται την σωματική και ψυχική υγεία και αυτό αποτελεί έναν επιπρόσθετο λόγο για να καταδικαστούν. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι ο Ρένος είναι ο μόνος που καταλαβαίνει πολύ καλά τον ψυχισμό και τις ανησυχίες των φίλων του. Φαίνεται ότι ο συγγραφέας διατηρεί μια αμφίσημη στάση απέναντί του. Από την μία τον καταδικάζει και από την άλλη τον καθιστά φορέα του συγγραφικού λόγου. Μια εξήγηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι ότι ο Ρούφος παρασύρεται από την πραγματικότητα, καθώς πίσω από τον Ρένο κρύβεται κάποιο υπαρκτό πρόσωπο. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι και στην *Τειχομαχία* παρουσιάζεται ένα πρόσωπο, ο Γιάννης Αλιφέρης με ανάλογη περιγραφή. Ο Αλιφέρης είναι φίλος των παιδιών, μιλά με προσποιητή φωνή και έχει αντισημιτικές απόψεις. Ακόμα, ο Αλιφέρης βασανίζεται από συμπλέγματα κατωτερότητας, τα οποία προέρχονται από το γεγονός ότι είναι φτωχός και ότι ο πατέρας του είχε αυτοκτονήσει για μια χορεύτρια¹⁸. Ας προσθέσουμε ότι ο βιογράφος του Κίτσου Μαλτέζου, ο Πέτρος Μακρής Στάικος αναφέρει ότι φίλος και αργότερα «εξομολόγος» του Κίτσου υπήρξε ο Δημήτρης Πουλάκος, πρόσωπο που έφερε την ιταλική παιδεία, αλλά και μια

---

¹⁸ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, ό. π. σ. 118-119.

οικογενειακή τραγωδία, αντίστοιχη με εκείνη του Κίτσου¹⁹. Σύμφωνα επίσης με τον βιογράφο του Κίτσου, ο Πουλάκος είναι αυτός που αγοράζει όπλα από τους Ιταλούς, μετά την συνθηκολόγηση τους²⁰, πράξη που στην *Ρίζα του μύθου* την πραγματοποιεί ο Ρένος.

Μια άλλη εξαίρεση, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην εικόνα του δραστήριου, δυνατού στο σώμα νέου, είναι το πρόσωπο του Ντίνου, ενός νέου με κομψούς τρόπους και γούστο, ο οποίος αγαπάει τα ωραία πράγματα, ενώ αδιαφορεί εντελώς για την δράση. Ο Ντίνος, παρόλο που είναι μακριά από τα συγγραφικά πρότυπα, δεν καταδικάζεται. Θα λέγαμε ότι στο πρόσωπο του Ντίνου κυρίως- και ίσως και της Μάγδας, αλλά σε μικρότερο βαθμό, εφόσον ο Ντίνος ήταν ο πιο επίσημος και μόνιμος συνοδός της και οι περιγραφές τους μοιάζουν-, εντοπίζεται μια αισθητιστική λογοτεχνική μορφή και όχι ένας εκπρόσωπος της νέας γενιάς.

Όσο αφορά την νέα γενιά, αυτό που τονίζεται είναι η υπεροχή της σε σχέση με την παλιά αστική γενιά και τους κομμουνιστές. Πρόκειται για μια υπεροχή που διαρκώς προβάλλεται μέσα στο κείμενο. Οι ίδιοι οι ήρωες υιοθετούν μια στάση αριστοκρατισμού και περιφρόνησης απέναντι στους άλλους. Έτσι, για παράδειγμα, ο Δίων πιστεύει «στη δημοκρατία μα και στην αριστοκρατία των εκλεκτών» (σ. 58), αλλά και βλέπει τον εαυτό του ως «υπόδειγμα του πλατωνικού ιδανικού [...], του “βασιλικού ανδρός” που φιλοσοφεί» (σ. 36). Νιώθει επίσης αποστροφή, όταν βλέπει στους τοίχους του Πανεπιστημίου κόκκινα συνθήματα για ψωμί, νερό και λευτεριά, θεωρώντας ότι οι κομμουνιστές έχουν μετατρέψει σε αγοραίο χώρο, έναν χώρο πνεύματος και μεγαλείου. Η συμπόνια για τον λαό που πεινάει απουσιάζει από αυτό το χωρίο (σ. 21-22). Οι αριστεροί, από την άλλη, «ήταν μολυσμένοι απ’ αυτήν την αρρώστια: το σεβασμό για το πλήθος, για την ευτυχία των πολλών, για την ισότητα της γνώμης όλων» (σ. 166). Οι νέοι του Ρούφου εξαιρούν τον εαυτό τους από την μάζα, την οποία και περιφρονούν. Εύλογα, η ελιτιστική τους αυτή στάση δέχθηκε τις επικρίσεις της κριτικής²¹.

Και για τον λόγο αυτό στην δεύτερη έκδοση ο Ρούφος απαλείφει κάποια κομμάτια, τα οποία τόνιζαν έντονα τον αριστοκρατισμό των ηρώων του. Αφαιρεί ακόμα τμήματά που έχουν να κάνουν με φιλοσοφικές συζητήσεις, όρους ψυχολογίας, καθώς

¹⁹ Πέτρος Στ. Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, Αθήνα 1999, σ.57.

²⁰ Ο. π. σ. 211-212.

²¹ Για την κατηγορία του ελιτισμού βλέπε ενδεικτικά το άρθρο του Δ. Ραυτόπουλου, «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση. Ρόδη Προβελέγγιου: Χρονικό μιας σταυροφορίας. Α’ Η ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954: Θ. Δ. Φραγκόπουλου: Τειχομαχία, Νέα Τέχνη, Αθήνα.», ό. π. σ. 163 και Βάσος Βαρίκας, *Συγγραφείς και κείμενα (1955-1959)*, Αθήνα 2003, σ. 52, όπου μιλάει για «αριστοκρατικό μπλαζεδισμό».

και λατινικές και ξένες φράσεις Έτσι για παράδειγμα, έχει αφαιρεθεί η ακόλουθη επικριτική φράση του Μιχαήλ για τον λαό:

Το πεινασμένο προλεταριάτο είναι το ίδιο αποκρουστικό με τους χοντρούς τραπεζίτες. Η σημερινή κοινωνία μ' ενοχλεί αισθητικά, αν θέλεις, όπως εσένα σ' ενοχλεί ένα κακοεπιπλωμένο και ακατάστατο σπίτι²².

Έχει αφαιρεθεί και ένα αρκετά μεγάλο τμήμα, το οποίο περιγράφει τις σκέψεις του Δίωνα με αφορμή την πρωινή γυμναστική του. Από το τμήμα αυτό παραθέτουμε λοιπόν τις εξής ενδεικτικές φράσεις:

Κι η σκέψη του ξανακυνήγησε τις προηγούμενες συσχετίσεις. Το γυμνασμένο σώμα γινόταν σύμβολο σε επίπεδα που δεν είχαν σχέση με τον αθλητισμό. Απ' τη μια μεριά η καθαρή μυϊκή αρμονία αποτελούσε αντίθεση, σαν καταφατικό στοιχείο ζωντάνιας, στους αναιμικούς αριστερούς διανοούμενους. Απ' την άλλη μεριά, μεταφορικά, ήταν επαναστατική, απέναντι στη λιπαρότητα του αστισμού. Αντίστοιχο μέσο με τη γυμναστική, στην αστική κοινωνία, θα 'πρεπε να 'ναι η πειθαρχημένη οργάνωση, ο στρατός²³.

Διαγράφεται επίσης και ένα απόσπασμα, όπου ο Δίων αντιτίθεται στην ηρωοποίηση του μέσου καθημερινού ανθρώπου. Στο παράθεμα διατηρείται ωστόσο η άποψη, που έχουμε δει, ότι δηλαδή οι αριστεροί είχαν μολυνθεί από την αρρώστια του σεβασμού προς το πλήθος. Κάποιες από τις φράσεις που έχουν παραλειφθεί είναι οι εξής:

Γιατί να είναι άχαρος ο αγώνας κι ο θάνατος του στρατιωτικού, του χωροφύλακα, του παπά; Γιατί μόνο ο προλεταριάτος της πόλης και ο «προοδευτικός διανοούμενος» να γίνονται αντικείμενο ηρωοποίησης και να μην τολμάει κανένας να τους θίξει; Άλλοτε, σε υγιέστερους πολιτισμούς, η κωμωδία σατίριζε τον άξεστο χωριάτη. Σήμερα η κοινωνία είχε φτάσει στο άλλο άκρο, κι ο «μικρός άνθρωπος» είχε γίνει το μεγάλο είδωλο²⁴.

Συνοψίζοντας, με εξαίρεση τον Ντίνο και τον Ρένο λοιπόν, όλοι οι υπόλοιποι νέοι σφύζουν από ζωντάνια και δύναμη, ενώ συνάμα τους διακρίνει κάποιος ελιτισμός και αδιαφορία για το δράμα του καθημερινού ανθρώπου. Παρόλο που πρόκειται για φοιτητές οι σκηνές εντός του Πανεπιστημίου είναι ελάχιστες, ενώ η διαδικασία

²² Ρόδης Ρούφος, *Η ρίζα του μύθου*, Αθήνα 1954, σ. 159(βλέπε γ' έκδοση σ. 164).

²³ Ο. π. σ. 175 (βλέπε γ' έκδοση σ. 179).

²⁴ Ο. π. σ. 161 (βλέπε γ' έκδοση σ. 165).

ωρίμανσης των φοιτητών τοποθετείται εκτός πανεπιστημιακού χώρου²⁵. Απουσιάζουν επίσης σκηνές με διαλέξεις καθηγητών, αλλά και σκηνές γενικότερα από την πανεπιστημιακή ζωή. Φυσικά, κάτι τέτοιο δεν θα ήταν και τόσο εφικτό ίσως, μια και το Πανεπιστήμιο κλείνει για κάποιο διάστημα κατά την διάρκεια της Κατοχής.

Μύηση στον έρωτα και στις ιδεολογικές διαμάχες

Πρωταρχικός σκοπός του Δίωνα και της παρέας του είναι να επιβληθούν στο Πανεπιστήμιο. Χάρη στην ηγετική φυσιογνωμία του Μιχαήλ οι χριστιανοδημοκράτες καταφέρνουν τελικά να επιτύχουν τον στόχο τους και να εκδιώξουν τους κομμουνιστές από το Πανεπιστήμιο. Το μυθιστόρημα είναι έντονα ιδεολογικό, δεν ξεχνά ωστόσο να παρουσιάσει την μύηση των φοιτητών και στον έρωτα, παράλληλα με τους πολιτικούς αγώνες.

Ο έρωτας είναι από τα κύρια ενδιαφέροντα των νέων. Ο χωρίς ανταπόκριση έρωτας του Δίωνα για την Λίζα τον σπρώχνει να ασχοληθεί περισσότερο ενεργά με την δράση και του δίνει ένα επιπλέον κίνητρο να ενταχθεί σε μια στρατιωτική οργάνωση, τον ΑΡΗ. Μετά την Λίζα, το ερωτικό του ενδιαφέρον θα το προκαλέσει μια άλλη νέα κοπέλα, η Λένα. Ωστόσο, δεν θα είναι τόσο εκδηλωτικός απέναντί της, μια και την Λένα την αγαπάει ο Στέφανος, ενώ η ίδια ερωτεύεται τον Μιχαήλ. Παράλληλα, ο Μάρκος γράφει ερωτικά ποιήματα για την δωδεκάχρονη Νταίζη.

Οι έρωτες αυτοί εξαντλούνται στο πνευματικό επίπεδο και μένουν σαρκικά ανολοκλήρωτοι. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Δίοντας αρχίζει να διεκδικεί κάτι παραπάνω από μια πνευματική σχέση με την Λίζα, όταν ο ερωτάς του έχει ήδη αρχίσει να μαραίνεται. Το δέος με το οποίο την έβλεπε κλονίζεται την στιγμή που την πρωτοφιλά (σ.47).

Ο μόνος που έχει μνηθεί στον έρωτα –δεν αναφερόμαστε στον πληρωμένο έρωτα-, είναι ο Μιχαήλ, ο οποίος διατηρεί φανερά ολοκληρωμένες σχέσεις με την Ρέα. Το πρόσωπο της Ρέας και η σχέση της με τον Μιχαήλ σκιαγραφούνται αμυδρά. Ωστόσο

---

²⁵ Γενικά σε κείμενα με φοιτητές η ωρίμανσή τους δεν συμπίπτει με την διάρκεια των φοιτητικών τους σπουδών. Βλ. Λουίζα-Ερασμία Σταυροπούλου, «Το Πανεπιστήμιο και οι φοιτητές στη νεοελληνική πεζογραφία», *Πανεπιστήμιο :Ιδεολογία και παιδεία· Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 21-25 Σεπτ., 1987*, τ. Β', Αθήνα 1989. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, σ. 583.

πρόκειται για μια σχέση που έχει σημαδέψει τον Μιχαήλ, ενώ η Ρέα χαρακτηρίζεται ως μια όμορφη γυναίκα με έντονη προσωπικότητα, μυστηριώδης και ελεύθερη από κοινωνικές συμβάσεις. Για τον Δίωνα η Ρέα «ήταν η μόνη αληθινή γυναίκα εκεί μέσα και δεν ανήκε πραγματικά στη συντροφιά- μόνο στην προσωπική μοίρα του Μιχαήλ» (σ.231). Ο Μιχαήλ από την άλλη φαίνεται ότι έχει υποφέρει πολύ από αυτήν την σχέση, η οποία μάλλον έχει τελειώσει, ενώ παράλληλα έλκεται ερωτικά από «ένα χαριτωμένο και φινό κορίτσι, υπέροχα κομψό, νωχελικό και ανόητο» (σ.147), την Μάγδα. Η σχέση τους όμως θα παραμείνει στο επίπεδο της ερωτοτροπίας.

Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι στην *Ρίζα του μύθου* τα γεγονότα δίνονται μέσα από την αντρική σκοπιά. Οι πολιτικές διαμάχες αφορούν τους φοιτητές και όχι τις φοιτήτριες. Μόνο οι άντρες εξάλλου παρουσιάζονται να συζητούν για το μέλλον της Ελλάδας και να εκφράζουν τις γενικότερες πνευματικές τους ανησυχίες. Οι γυναικείες μορφές από την άλλη, είναι απλώς τα πρόσωπα, τα οποία ερωτεύονται οι άντρες χωρίς να παίζουν ουσιαστικό ρόλο στην διαμόρφωση της γενιάς τους.

Επιπλέον, θα λέγαμε ότι οι γυναίκες είτε δεν μπορούν να αφεθούν στον έρωτα και παραμένουν δέσμιες των κοινωνικών συμβάσεων (Λίζα), είτε ερωτεύονται χωρίς ανταπόκριση (Λένα), είτε ως ωραίες και ανόητες περνούν τον καιρό τους φλερτάροντας άσκοπα (Μάγδα). Η μόνη «αληθινή» γυναίκα (Ρέα) από την άλλη παραμένει ένα αίνιγμα. Η παρουσία της απλώς αναφέρεται, ενώ χαρακτηρίζεται παράλληλα «μυστηριώδης» και «δαιμονική»(σ.234), χωρίς ποτέ όμως να αποκτά πραγματική υπόσταση στο κείμενο. Ο Γιώργος Θεοτοκά γράφει για τις γυναικείες μορφές της *Ρίζας του μύθου*: «Είναι μονάχα ονόματα (Λίζα, Λένα, Μάγδα) και αφορμές για συναισθηματικές κρίσεις που παίζουν οι νέοι ερήμην των κοριτσιών. Για μια στιγμή, φαίνεται πως θα γίνει πρόσωπο η Ρέα. Θα θέλαμε να μάθουμε κάτι γι' αυτήν, αλλά σβήνει προτού τη γνωρίσουμε»²⁶.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι στην *Ρίζα του μύθου* η νεότητα παραμένει μια ιδιότητα ανδρική, κάτι που είχαμε δει και σε προηγούμενα έργα αντίστοιχου θέματος, όπως η *Αργώ του Θεοτοκά*²⁷. Υπάρχει ωστόσο κάποια μικρή βελτίωση σε σχέση με την *Αργώ*. Ο αριθμός των γυναικών είναι αυξημένος, τέσσερις αντί μίας. Επίσης παρουσιάζονται ως ένα βαθμό να έχουν δική τους θέληση: η αμέτοχη και αδιάφορη απέναντι στις

²⁶ Γιώργος Θεοτοκάς, «Χρονικό μιας Σταυροφορίας 1: Η Ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954», ό. π. σ. 267.

²⁷ Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, ό. π. , σ. 183-185. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι και ο ίδιος ο Θεοτοκάς είχε δεχτεί επικρίσεις για την υποτιμητική θεώρηση της γυναίκας στην *Αργώ του*, (Αγγέλα Καστρινάκη, ό. π. σ. 184). Φαίνεται ότι ο Θεοτοκάς έλαβε σοβαρά υπόψη του τις επικρίσεις και δεν τις ξέχασε.

ιδεολογικές αναζητήσεις, Λίζα είναι αυτή που φέρνει σε επαφή τον Δίωνα με την ΑΡΗ, γεγονός που τον ξαφνιάζει (σ. 90), και είναι αυτή που αποφασίζει τον χωρισμό τους (σ. 159). Αλλά και η Μάγδα και η Λένα είναι αυτές που επιλέγουν τον ερωτικό τους σύντροφο.

Την συγγένεια της *Αργώς* του Θεοτοκά με την *Ρίζα του Μύθου*, την έχουν επισημάνει μελετητές όπως οι Λίνος Πολίτης, Άλκης Θρύλος και Απόστολος Σαχίνης²⁸. Ο Πολίτης μάλιστα μιλάει για συγγένεια σε γλώσσα και ύφος, ενώ ο Σαχίνης αναφέρει ότι: «Επίσης το ανάλαφρο χιούμορ, το πνεύμα της ανιδιοτέλειας και του fair-play το ενδιαφέρον για τα πολιτικά θέματα και οι ενδείξεις μιας εθνικής υπερηφάνειας ενισχύουν την εντύπωσή μας πως έχουμε να κάνουμε με δύο συγγραφικές ιδιοσυγκρασίες συγγενικές»²⁹. Η Αγγέλα Καστρινάκη επιπλέον θεωρεί ότι ο Ρούφος «συνεχίζει ιδεολογικά και αισθητικά το πρότυπο του Θεοτοκά»³⁰.

Πέρα όμως από τα παραπάνω στοιχεία θα λέγαμε ότι μετά τον Θεοτοκά, ο Ρούφος είναι το πρόσωπο που δικαιώνει απόλυτα την νεότητα και την αναγάγει σε αξία θετική, την μόνη που μπορεί να προσφέρει στην Ελλάδα ένα καλύτερο μέλλον. Στον Ρούφο μάλιστα η νεότητα έχει αυτονομηθεί τόσο, ώστε ο οδηγός της, όπως θα δούμε στην συνέχεια, είναι, πάλι, ένας νέος. Άλλα δύο κοινά στοιχεία είναι ο θάνατος του αγαπημένου ήρωα, τυπικό μοτίβο στα έργα για την νέα γενιά, όπου ο αγαπημένος ήρωας κερδίζει με τον θάνατό του την αιώνια νεότητα, και η απουσία σχεδόν των γυναικών³¹.

---

²⁸ Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2002, σ. 351, Άλκης Θρύλος, «Το λογοτεχνικό 1954», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1955, σ. 313 και Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι: είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας 1945-1965*, ό. π. σ. 161.

²⁹ Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι: είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας 1945-1965*, ό. π. σ. 161.

³⁰ Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, ό. π. σ. 457.

³¹ Για την *Αργώ* και για το μοτίβο του θανάτου του νέου βλέπε αντίστοιχα Αγγέλα Καστρινάκη, ό. π. σ. 177-226 και σ. 183-185.

Το βάρος στους ώμους λίγων νέων

Στη *Ρίζα του μύθου* εξάιρεται η νέα γενιά των αστών. Η υπεροχή της δεν εμφανίζεται μόνο ως προς τους νεαρούς φανατισμένους κομμουνιστές, αλλά και ως προς την παλαιά γενιά. Ο Δίων είχε βρει, αρχικά, χώρο έκφρασης μέσα στην χριστιανοδημοκρατική παράταξη, η οποία υποσχόταν να πολεμήσει και τους Γερμανούς και τους κομμουνιστές, ενώ παράλληλα τον είχε οπλίσει θεωρητικά κατά του μαρξισμού. Η χριστιανοδημοκρατική παράταξη, σύμφωνα πάντα με τον αφηγητή, λειτουργούσε ως θεματοφύλακας των παραδεδομένων αξιών, υιοθετώντας συνάμα και καθετί προοδευτικό που είχε προσφέρει η αριστερή σκέψη.

Οι ηγέτες όμως της παράταξης ήταν «αγαθοί επιστήμονες γεμάτοι αφέλεια και καλές προθέσεις, χωρίς ίχνος πρακτικής πολιτικής ικανότητας» (σ. 57). Ακόμα πιο αρνητική είναι η εικόνα ενός άλλου εκπροσώπου των χριστιανοδημοκρατικών, παλιού καθηγητή του Δίωνα, του Κοκού. Ο Κοκός περιγράφεται ως «κοντόπαχος διανοούμενος» με «μπεμπεκίστικο πρόσωπο και περπάτημα» (σ. 39), ως ένας φλύαρος και γελοίος εθνικιστής, ο οποίος θεωρεί ότι το «ελληνικό κλασικό στοιχείο» οδηγεί την παράταξή του (σ.33). Μια εξίσου γελοία και αστεία προσωπικότητα είναι αυτή του φιλοσόφου - παρθένου Βαρελά, ο οποίος αναλώνεται σε πνευματικές αναζητήσεις, ανίκανος και αυτός, όπως ο Κοκός, να αντιληφθεί την κρισιμότητα της κατάστασης (βλ. π.χ. 83-86).

Σύμφωνα με σχόλιο του Φραγκόπουλου, φαίνεται ότι πίσω από το πρόσωπο του Βαρελά κρύβεται ο φιλόσοφος καθηγητής Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος (1913). Ο Φραγκόπουλος επίσης αναφέρει ότι ένας από τους ανθρώπους που αναγνώρισαν τον εαυτό τους στο λογοτεχνικό έργο του Ρόδη Ρούφου ήταν και ο φιλόλογος Βασίλης Λαούρδας (1912-1971)³². Θεωρούμε ότι πιθανόν κρύβεται το πρόσωπο αυτό πίσω από τον Κοκό. Ας σημειώσουμε ότι ο Λαούρδας δίδασκε στην δεκαετία του '30 στη σχολή Μακρή, όπου φοιτούσε ο Κίτσος Μαλτέζος. Επιπρόσθετα, στην εποχή της Κατοχής υπήρξε «κήρυκας της “ενωτικής” θεωρίας και αδράνειας» διδάσκοντας στα πολιτικοφιλοσοφικά φροντιστήρια της «Ενωτικής Νεολαίας»³³. Η εξωτερική περιγραφή του Κοκού, κοντός, με ένρινη φωνή ταιριάζει ακόμη με αυτή του

³² Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, Β' (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 123, σ. 115.

³³ Πέτρος Στ. Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 111 και σ. 141.

Λαούρδα³⁴. Ένα επιπλέον στοιχείο που μας οδηγεί στην πιθανή ταύτιση του Κοκού με τον Λαούρδα είναι το ακόλουθο: στην πρώτη έκδοση της *Ρίζας του μύθου* αναφέρεται ότι ο Κοκός «έκανε διαλέξεις υπέρ και κατά του Spengler, έγραψε άρθρα αποθεωτικά κι υβριστικά για τον Καζαντζάκη³⁵», φράση που δεν υπάρχει στις επόμενες δύο εκδόσεις. Ενδεχομένως η φράση αυτή απαλείφθηκε, επειδή φωτογράφιζε αρκετά τον Λαούρδα, ο οποίος έκανε διαλέξεις για τον Καζαντζάκη κατά την διάρκεια της Κατοχής³⁶.

Επιστρέφοντας στην ανάλυση του κειμένου, παρατηρούμε ότι οι θεωρητικοί της χριστιανοδημοκρατικής παράταξης περιορίζονται στις θεωρητικές συζητήσεις, ενώ συνάμα είναι αντίθετοι σε κάθε χρήση βίας. Είναι επόμενο η στάση τους αυτή να τους φέρνει σε διάσταση με τους νεαρούς χριστιανοδημοκράτες, οι οποίοι επιθυμούν διακαώς να αναλάβουν δράση.

Επιζητώντας λοιπόν την δράση και δυσπιστώντας απέναντι στις ικανότητες της ηγεσίας, ο Δίων θα ενταχθεί στην στρατιωτική παράταξη ΑΡΗΣ. Αρχηγός του ΑΡΗ είναι ένας πρώην κομμουνιστής, ο Γεωργιάδης, ένας πρόστυχος και φιλόδοξος άντρας που μόνο η στρατιωτική του εμπειρία τον έκανε αναγκαίο σύμμαχο για τον αντικομμουνιστικό αγώνα (σ.125)³⁷. Ένας τέτοιος λοιπόν μυθιστορηματικός ήρωας δεν μπορεί να λειτουργεί ως θετικό πρότυπο για τους νέους.

Όσο για τους υπόλοιπους Αθηναίους αστούς, παρουσιάζονται και αυτοί ακόμη και το φθινόπωρο του '43 να αγνοούν την κομμουνιστική απειλή, ενώ συζητούν ήρεμα για τις εθνικές διεκδικήσεις και το πολιτειακό ζήτημα μετά το επικείμενο τέλος του πολέμου³⁸. Εκτός από τους αστούς, οι οποίοι αγνοούν τις βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα στους κομμουνιστές και στα Τάγματα Ασφαλείας, υπάρχουν και οι

---

³⁴ Βλέπε Παντελής Πρεβελάκης, «Μνημόσυνο στον Βασίλη Λαούρδα», *Μελετήματα στη μνήμη Βασίλη Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 30.

³⁵ Ρόδης Ρούφος, *Η Ρίζα του μύθου*, Αθήνα 1954 σ. 27.

³⁶ Παντελής Πρεβελάκης, «Μνημόσυνο στον Βασίλη Λαούρδα», *Μελετήματα στη μνήμη Βασίλη Λαούρδα*, ό. π. σ. 35.

³⁷ Σύμφωνα με τον Πέτρο Στ. Μακρή- Στάικο, πίσω από το πρόσωπο του Γεωργιάδη κρύβεται ο έφεδρος λοχαγός της ΠΑΝ, Γιώργος Γρηγορίου. Ο συγγραφέας προσθέτει ότι ο Ρούφος και ο Φραγκόπουλος στην *Τειχομαχία* εμφανίζουν τον Γιώργο Γρηγορίου ως πρώην κομμουνιστή, συγχωνεύοντας το πρόσωπό του με εκείνο του αδερφού του, Ντίνου Γρηγορίου. Πέτρος Στ. Μακρή-Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 198 και 362, υποσημείωση 453. Σχετικά με την δράση της ΠΑΝ βλέπε ό. π. σ. 197-200. Για την ΠΑΝ βλέπε και Αναστάσιος Ι. Πεπονής, *Προσωπική Μαρτυρία*, Αθήνα 1970, σ. 54-55.

³⁸ Σύμφωνα με τον Αργυρίου υπήρχε στην αστική τάξη η άποψη ότι «αφού η τιμή είχε σωθεί στην Αλβανία, οι ομάδες αντιστάσεως δεν είχαν λόγο ύπαρξης, και μόνο θύματα στον άμαχο πληθυσμό προξενούσαν με τις αλόγιστες πράξεις του». Ο Αργυρίου συμπληρώνει ότι ακόμα και αν αυτή η στάση της «φρονιμάδας» δεν προβλήθηκε δημόσια, γιατί ήταν αντίθετη και με τις προοπτικές των συμμάχων, υπήρχε ωστόσο έντονη. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Αναμνηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα 1986, σ. 287.

αποστάτες αστοί, οι οποίοι χρηματοδοτούν τους κομμουνιστές για να τα έχουν καλά και με τις δύο παρατάξεις.

Ο Δίων αναγνωρίζει στους Έλληνες αστούς της πρώτης γενιάς της Βενεζελικής και Αντιβενεζελικής παράταξης το ότι είχαν οράματα και ότι είχαν θυσιάσει τα ατομικά τους συμφέροντα για την Ελλάδα. «Για το σημερινό αγώνα όμως οι άνθρωποι αυτοί ήταν ανίκανοι. Δεν καταλάβαιναν, δεν μπορούσαν να καταλάβουν. Όλο το βάρος έπεφτε στους ώμους λίγων νέων» (σ. 187).

Η υπεροχή της νέας γενιάς δικαιώνεται και στην πράξη με αφορμή τους βομβαρδισμούς στον Πειραιά. Οι νέοι αστοί φοιτητές προσφέρουν άσυλο στους πρόσφυγες το Πανεπιστήμιο και τους περιθάλλουν παρέχοντάς τους στέγη, τροφή και ασφάλεια³⁹.

Κι εκείνο το βράδυ ο Δίων βρήκε μόνος του την απάντηση στο ερώτημα που είχε διατυπώσει λίγο πρωύτερα: ήταν μέσα στο νόημα αυτής της παράξενης εποχής με τα ατέλειωτα μερόνυχτα, όπου μια φούχτα νέοι με χλωμά, κουρασμένα πρόσωπα, τεντωμένα από τον εκνευρισμό και το ξενύχτι, σ' αδιάκοπη επιφυλακή, πάνοπλοι, συντηρούσαν, φρουρούσαν και διοικούσαν τρεις χιλιάδες προλετάριους. Οι νέοι αστοί διατηρούσαν δύναμη και εξουσία πάνω στη μικρή κοινωνία που 'χαν δημιουργήσει- αυτό ήταν το νόημα και η απάντηση- χωρίς να χρειαστεί ποτέ απειλή ή βία: μόνο με τη σιωπηλή επιβολή των ανθρώπων που αγρυπνούν όταν οι πολλοί κοιμούνται (σ. 208).

Η *Ρίζα του μύθου* αποτελεί την πλήρη καθιέρωση της νέας γενιάς. Η παλιά γενιά των αστών είχε και αυτή ιδανικά και είχε προσφέρει στην Ελλάδα, ωστόσο τώρα πια δεν έχει να δώσει τίποτα άλλο. Οι ελπίδες εναποθέτονται πλέον μόνο στους νέους αστούς. Είναι οι μόνοι που έχουν το όραμα και την επιθυμία για δράση. Ο Ρούφος βέβαια με το να επικρίνει τους «βολεψάκηδες εθνικιστές», τον «φιλοτομαρισμό του Ρένου» και τον εθνικιστή Κοκό αποφεύγει συνάμα και την κατηγορία της μονομέρειας και απαλύνει τον αντικομμουνιστικό του τόνο⁴⁰. Η κριτική αυτή ωστόσο αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την ανωτερότητα της νέας γενιάς. Ένας άλλος λόγος, για τον οποίο ο Ρούφος επιλέγει να εξάρει την νέα γενιά και να κατακρίνει την παλιά, είναι ότι με τον τρόπο αυτό αποφεύγει παράλληλα την

---

³⁹ Την παροχή ασύλου στους βομβόπληκτους του Πειραιά την περιγράφει και ο Φραγκόπουλος στην *Τειχομαχία*. Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, ό. π. σ. 179-183.

⁴⁰ Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. 179-183.

κατηγορία του αντιδραστικού καθώς οι νέοι «φύσει» είναι φορείς του καινούριου, της αλλαγής και της ανανέωσης.

Όλη η ομορφιά του κόσμου

Το πρόσωπο, το οποίο εκφράζει τα πιστεύω της νέας γενιάς είναι ο Μιχαήλ. Ο Μιχαήλ είναι αυτός που μιλάει στους φίλους του για το όνειρο, για το όνειρο που σκότωσαν οι κομμουνιστές και γι' αυτό έπαψε να ενστερνίζεται την ιδεολογία τους. Ο Μιχαήλ πρεσβεύει το όνειρο, το οποίο ταυτίζει με την ανθρωπιά: «Πρέπει να συσπειρωθούμε, γιατί είμαστε λίγοι, και πριν απ' όλα δεν πρέπει να ξεχάσουμε την ανθρωπιά μας- ή να μην ξεχάσουμε τ' όνειρο, που είναι το ίδιο» (σ.130). Το περιεχόμενο του ονείρου δεν καθίσταται σαφές, απλώς περιγράφεται ως:

Και τ' όνειρο ήταν όλη η ομορφιά του κόσμου, του κόσμου που έφευγε, και κάθε καινούριου. Ήταν ό,τι καλύτερο έμενε, ό,τι άφθαρτο από χιλιάδες χρόνια πίστη και φως κι έρωτα και αγωνία. Και για να σωθεί, έπρεπε να πολεμήσει ο μικρός πυρήνας των σταυροφόρων, να πολεμήσει πολύ θετικά, πολύ χειροπιαστά, με πιστολιά και χειροβομβίδες. Αυτός ο πυρήνας που ήταν έτοιμος ν' ακολουθήσει παντού το Μιχαήλ, όχι δουλικά, όχι σα θεοποιημένο είδωλο, μα σαν τον πρώτο ανάμεσα στους ίσους, το φυσικό κι ελεύθερα παραδεγμένο αρχηγό. Χωρίς υστερικούς παροξυσμούς που ταιριάζουν σε δούλους και σε χυδαίους όχλους- όπως πρέπει σ' ανθρώπους με κριτικές ικανότητες, με παράδοση και παιδεία (σ.131).

Θα περίμενε κανείς από την νέα γενιά, η οποία συνεχώς διακηρύσσει την ανωτερότητά της και την πρόθεσή της να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην κοινωνία, ότι θα διακήρυσσε έντονα και τα πιστεύω της. Στο κείμενο όμως παρουσιάζεται αδυναμία στο να οριοθετηθεί ξεκάθαρα το όραμα της νέας γενιάς για τον τόπο. Ας θυμηθούμε ότι ο Ρούφος χρησιμοποιεί την έννοια της νέας γενιάς και μάλιστα της νέας αστικής γενιάς προσπαθώντας να την αντιπαραβάλλει στην παλιά αστική τάξη, αλλά και στον κομμουνισμό. Είναι η εποχή που η κομμουνιστική ιδεολογία όχι μόνο δεν έχει φθαρεί, αλλά πρεσβεύει το νέο. Επαγγέλλεται την αλλαγή του κόσμου, την άρση των αδικιών, την αδελφοποίηση των λαών.

Ο Δίων όμως, «εθνικιστής από ανατροφή και περιβάλλον, ξένος στα κοινωνικά προβλήματα, μισούσε τους Γερμανούς και περίμενε χωρίς ανυπομονησία την ώρα να τους πολεμήσει. Το εξιδανικευμένο έπος του αλβανικού πολέμου, η ιδέα της ενότητας του έθνους, η νομιμοφροσύνη στην εξόριστη κυβέρνηση, στο βασιλιά και στους Άγγλους συμμάχους ήταν τα θεμέλια της πολιτικής του πίστης, και θεωρούσε άκαιρη κι αντεθνική κάθε συζήτηση για εσωτερικά προβλήματα την ώρα του πολέμου»(σ. 37).

Τα παραπάνω επομένως πιστεύω δεν διαφοροποιούν και τόσο την νέα αστική γενιά από την παλιά. Ούτε και προβάλλεται κάποια νέα αξία, ικανή να υπερσκελίσει τα κομμουνιστικά ιδεώδη. Οι νέοι αναλώνονται σε θεωρητικές συζητήσεις, παραμένοντας στην ουσία αδρανείς και μη μπορώντας να ορίσουν ποιο είναι τελικά το όνειρο, για το οποίο πολεμούν⁴¹.

Ο Θεοτοκάς, το 1954, επισημαίνει ότι οι νέοι αυτοί νιώθουν πως αν ο κομμουνισμός επικρατήσει «θα καταλύσει καθετί που αγαπούν: την ανεξάρτητη προσωπικότητα, το ελεύθερο πνεύμα, ένα ορισμένο κλίμα ζωής»⁴². Διακρίνει, ωστόσο, ότι οι νέοι του Ρούφου βρίσκονται σε ιδεολογική σύγχυση, μη μπορώντας να συνειδητοποιήσουν ότι ο κομμουνισμός, όντας ένας διαφορετικός πολιτισμός, πρεσβεύει και μια διαφορετική αντίληψη για τον άνθρωπο, την ιστορία και την κοινωνία⁴³. Ο κριτικός καταλήγει :

Το αντί- ωστόσο δεν αρκεί. Για την κρίση του καιρού μας οι κομμουνιστές φέρνουν μια λύση, καλή ή κακή ανάλογα με τις πεποιθήσεις μας- πάντως μια λύση. Για να τους αντιμετωπίσει κανείς στο ιδεολογικό, πρέπει να προτείνει μια λύση πειστική, εφαρμόσιμη. Στο σημείο αυτό οι νέοι του Χρονικού πέφτουν σε φοβερή αμηχανία. Οι ιδεολογικές τους τάσεις κλιμακώνονται από τον ορθόδοξο φιλελευθερισμό ως τον ρομαντικό αναρχισμό, κι από εκεί στις πρώτες εκδηλώσεις του νεανικού φασισμού του 1920 (που τόσο ακριβά πλήρωσε αργότερα η Ευρώπη). Άλλοτε πάλι, κυριαρχεί στη δράση τους μια αισθητική αντίληψη της ζωής, μια λατρεία της ομορφιάς πέρα από κάθε έννοια της πραγματικότητας και της ωφελιμότητας. Αυτό μπορεί να καταλήξει στην άρνηση της μάζας και των προβλημάτων της- δηλαδή στην άρνηση της εποχής μας- και στην ουτοπιστική νοσταλγία

---

⁴¹ Η έλλειψη δράσης και η σύγχυση της επιθυμίας για δράση με την ίδια την δράση επισημαίνονται και από τους Γιάννη Χατζίνη, Πέτρο Χάρη, Σπύρο Πλασκοβίτη. Βλέπε τις κριτικές Γιάννης Χατζίνης, «Ρόδη Προβελέγγιου: “ρίζα του μύθου”», *Νέα Εστία*, 57, (1955), τχ. 661, σ. 135, Πέτρος Χάρης, *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα 1993, σ. 373, Σπύρος Πλασκοβίτης, «Σχόλιο στην πεζογραφία του Ρόδη Ρούφου», στο *Κατάθεση 1974*, Αθήνα 1974, σ. 331.

⁴²Γιώργος Θεοτοκάς, «Χρονικό μιας Σταυροφορίας I: Η Ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954», ό. π. σ.267.

⁴³ Ο. π.

των αριστοκρατικών κοινωνιών του παρελθόντος και των ιπποτικών ιδανικών [. . .]. Ο αναγνώστης αυτού του βιβλίου μπορεί να αναρωτιέται: “άραγε πίστευαν τίποτε στ’ αλήθεια οι νέοι αυτοί;” Νομίζω πως πίστευαν σ’ ένα πολιτισμό που κινδύνευε. Μα ήταν άπειροι, καθώς ήμασταν άλλωστε, κι εμείς, οι μεγαλύτεροί τους, την ίδια εποχή⁴⁴.

Η κριτική αυτή του Θεοτοκά, μέλους της φιλελεύθερης παράταξης, αμέσως μετά την πρώτη έκδοση της *Ρίζας του μύθου*, υποθέτουμε ότι στοίχισε στον Ρόδη Ρούφο, πολύ περισσότερο από την σκληρή κριτική της αριστεράς. Μια άλλη κριτική που φαίνεται ότι ενόχλησε είναι αυτή του Αιμίλιου Χουρμούζιου, ο οποίος με δύο επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 28/10 και 4/11/1954 αντίστοιχα, επέκρινε την ιδεολογική ανεπάρκεια των νέων αστών⁴⁵. Ο Φραγκόπουλος, γνώστης της ψυχολογίας του φίλου του, Ρόδη Ρούφου, τριάντα χρόνια μετά, σε δύο άρθρα του επισημαίνει και κατακρίνει την στάση αυτή του Χουρμούζιου. Ο Φραγκόπουλος τονίζει ότι στην πρώτη κριτική του ο Χουρμούζιος επαινεί:

τις αρετές του μυθιστορήματος. Στη δεύτερη συνέχεια, επιτίθεται λαύρος για την παραποίηση, όπως αναφέρει, των γεγονότων.[...] Το ότι αυτή την κριτική την ακολούθησε η αριστερά, στον τόπο μας, είναι ευεξήγητο. (Κ. Πορφύρης. Δ. Ραυτόπουλος.) Αποτελεί όμως ιδιάζον πρόβλημα η στάση, οπωσδήποτε, του Αιμ. Χουρμούζιου, που δεν είχε τούτο το ελαφρυντικό. Θα πρέπει να επισημάνουμε πάντως το γεγονός ότι στο δεύτερο άρθρο του ο Χουρμούζιος καταρρίπτει με βιαιότητα και τα όσα υποστήριξε στο πρώτο, εκτός από την αξία του λογοτεχνικού ύφους, που την παραδέχεται μέχρι το τέλος⁴⁶.

Έτσι, η κριτική στο σύνολό της επισημαίνει ότι η ιδεολογία την νέας γενιάς που προβάλλει ο Ρόδης Ρούφος είναι ασαφής. Φαίνεται λοιπόν ότι το όνειρο των νεαρών σταυροφόρων «δεν είναι το γκρέμισμα αυτού του παλιού κόσμου και η δημιουργία ενός νέου, αλλά η παρεμπόδιση του να γκρεμιστεί ο παλιός κόσμος»⁴⁷.

---

⁴⁴ Ο. π.

⁴⁵ Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Βιβλία και Συγγραφείς. Χρονικόν ταραχής και ιδεών. Ρ. Προβελέγγιου “ Η ρίζα του μύθου”(Χρονικό μιας Σταυροφορίας Πρώτο μέρος μιας Τριλογίας)», εφ.*Καθημερινή* 4/11/1954. Η κριτική του Χουρμούζιου αναδημοσιεύεται στο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», ό. π. σ. 23.

⁴⁶ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, «Ρόδης Ρούφος, Β’ (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 123, σ. 119-120. Βλέπε και το άρθρο του, «Ρόδης Ρούφος» στο περιοδικό *Τομές*, τχ. 77-78 (Οκτ. - Νοεμ. 1981), σ. 38.

⁴⁷ Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. 204.

Η θυσία του νέου Θεού

Παρά την ιδεολογική ασάφεια, η νέα γενιά παρουσιάζεται αυτόνομη και ελπιδοφόρα για ένα καλύτερο μέλλον της Ελλάδας. Η μορφή που ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους νέους είναι αυτή του Μιχαήλ. Ο Μιχαήλ είναι δύομισι χρόνια μεγαλύτερος από τον Δίωνα, ήδη μυημένος, όπως είδαμε, στον έρωτα και στην μάχη (πρώην κομμουνιστής). Και ξεχωρίζει πάντα για την «λεπτότητα των τρόπων του», «το τιγρίσιο παρουσιαστικό του», «τη χάρη της κουβέντας του»(σ.109). Η παρουσία του γοητεύει τους πάντες και όλα τα κορίτσια είναι ερωτευμένα μαζί του.

Όπως ο Μιχαήλ ξεχώριζε από τους συμμαθητές του στο σχολείο με την «σοβαρή μορφή του», την «αντρική φωνή» του και την «αίσθηση αξιοπρέπειας» (σ.27) , έτσι ξεχώριζε και ανάμεσα στους κομμουνιστές και στους φίλους του αστούς. Είναι ο ηγέτης που «εξημερώνει τα πλήθη», χωρίς να χάνει την ευγένεια και μειλιχιότητά του. Ακόμα και όταν ήταν κομμουνιστής, «προσπαθούσε να διοχετέψει αυτή τη δύναμη σε θετική προετοιμασία κι όχι σε μίσος για τους αλλόδοξους» (σ. 29).

Ο Μιχαήλ εμπνέει με τα λόγια του στους φίλους του συναισθήματα ευγένειας, περηφάνιας και αυτοθυσίας. Ο ίδιος παρουσιάζεται πιο ώριμος από τους φίλους του. Δεν είναι τυχαίο ότι έχει ήδη μυηθεί στον έρωτα και στη μάχη. Ο Μιχαήλ δεν πιστεύει στην άσκοπη αιματοχυσία, αλλά ούτε και δειλιάζει μπροστά στις απόπειρες δολοφονίας που του κάνουν, αν και ξέρει πως το τέλος πλησιάζει. Και η *Ρίζα του μύθου* τελειώνει με την δολοφονία του «αγαπημένου των θεών», (έτσι επιγράφεται το τελευταίο κεφάλαιο) του Μιχαήλ. Με το τέλος αυτό επαναλαμβάνεται, όπως είπαμε, το μοτίβο του θανάτου του αγαπημένου νέου ήρωα.

Επιπρόσθετα, η στάση του Μιχαήλ εναντίον της άσκοπης χρήσης βίας (χωρίς όμως να την καταδικάζει απόλυτα) και η θαρραλέα στάση του απέναντι στον βέβαιο θάνατο με την παράλληλη απουσία αισθημάτων μισαλλοδοξίας και εκδικητικότητας, τον συνδέουν με την προσωπικότητα του Ιησού και την χριστιανική διδασκαλία⁴⁸. Ο Μιχαήλ βαδίζει, όπως ο Χριστός, θαρραλέα προς τον θάνατο, ενώ και οι σύντροφοί του τον ταυτίζουν ασυνείδητα «με το κλασικό αρχέτυπο της θυσίας του νέου θεού» (σ.113). Η ταύτισή του αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Μιχαήλ δεν έχει την

---

⁴⁸ Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. σ. 214.

αντίστοιχη οικονομική επιφάνεια των φίλων του. Γεγονός που τονίζεται στο κείμενο, όταν οι φίλοι του σχολιάζουν το άψογο ντύσιμό του που δεν μαρτυρούσε την απορία του⁴⁹. Ο Γιάννης Βασιλακάκος και η Αγγέλα Καστρινάκη επισημαίνουν ότι η επιλογή του ονόματος Μιχαήλ αντί του κοινού Μιχάλης τονίζει την εξιδανικευμένη μορφή του Μιχαήλ, ο οποίος ταυτίζεται με τον αρχάγγελο Μιχαήλ⁵⁰.

Η παραπάνω παρουσίαση του Μιχαήλ, αλλά και η ονομασία του αγώνα των νέων αστών ως σταυροφορία δεν είναι τυχαίες επιλογές. Όπως παρατηρεί επίσης η Αγγέλα Καστρινάκη, στην διάρκεια του Εμφυλίου η χρήση της θρησκείας και ιδιαίτερα η μεταφορά της σταύρωσης ήταν ευρύτερα διαδεδομένες στον χώρο της αριστεράς. Τα μαρτύρια των κομμουνιστών παρομοιάζονταν με το μαρτύριο του Ιησού. Με τον τρόπο αυτό η αριστερά απαντούσε στις κατηγορίες για αθεΐα και αποκτούσε μια εικόνα συμβατή με την λαϊκή πίστη. Η Καστρινάκη συμπληρώνει ότι η στάση αυτή της αριστεράς μπορεί να προκαλούσε τον χλευασμό σε κάποιους από την αντίπαλη παράταξη, κάποιοι άλλοι όμως, αν και αντικομμουνιστές, εμφάνιζαν τον Ιησού ως ηγέτη των αριστερών⁵¹. Η αριστερή λογοτεχνία λοιπόν όπως παρατηρεί η μελετητήρια είχε μονοπωλήσει «μια στρατιά από Χριστούς (εσταυρωμένους συνήθως) και αγγέλους που σηματοδοτούσαν τα βάσανά της και την αγιότητά της. Ήταν καιρός και στη δεξιά να απαντήσει»⁵². Στην ίδια ακριβώς προσπάθεια της αστικής διανόησης να βρει έναν ήρωα, ένα ιδεώδες είχε αποδώσει, ήδη από το 1955, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος την ταυτόχρονη εμφάνιση δύο μυθιστορημάτων, (της *Ρίζας του μύθου* και της *Τειχομαχίας*) για τον Κίτσο Μαλτέζο⁵³.

Θα προσθέταμε ότι στο μυθιστόρημα η νεότητα δικαιώνεται⁵⁴ και γι' αυτό ο ρόλος του οδηγού της ανατίθεται σε ένα εξίσου νέο πρόσωπο τον Μιχαήλ. Από το κείμενο λοιπόν, απουσιάζει ο ενήλικος βοηθός των νέων, ο οποίος τους κατευθύνει στον ορθό

---

⁴⁹ Ο Κίτσος Μαλτέζος στην πραγματικότητα προερχόταν από πλούσια οικογένεια, στοιχείο που διατηρείται στην *Τειχομαχία*. Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, ό. π. σ. 27 και Πέτρος Στ. Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 33.

⁵⁰ Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. σ. 204. και Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

⁵¹ Αγγέλα Καστρινάκη, «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται στα χρόνια του Εμφυλίου», *Νέα Εστία*, 151(2002), τχ. 1743, σ. 349-366.

⁵² Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

⁵³ Δ. Ραυτόπουλος, «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση, Ρόδη Προβελέγγιου: Χρονικό μιας σταυροφορίας. Α' Η ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954: Θ. Δ. Φραγκόπουλος: *Τειχομαχία*, *Νέα Τέχνη*, Αθήνα», ό. π. σ. 163.

⁵⁴ Μια δικαίωση που φαίνεται και μέσα από την αφηγηματική τεχνική, μια και η αφήγηση δίνεται μέσα από την οπτική γωνία του Δίωνα, ενώ παράλληλα κυριαρχεί ο διάλογος ανάμεσα στους νεαρούς ήρωες.

δρόμο, όπως συμβαίνει και σε προηγούμενα κείμενα για την νεότητα⁵⁵. Ήδη είπαμε ότι οι ενήλικες φιγούρες είναι είτε αγαθοί επιστήμονες ή ανίδεοι αστοί και γελοίοι εθνικιστές.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθούμε, ιδιαίτερα, στο πρόσωπο του Κοκού. Ο Κοκός βρίσκεται σε ώριμη ηλικία, όχι όμως και πολύ μακρινή από αυτή των νέων της *Ρίζας του μύθου*. Υπήρξε στο παρελθόν καθηγητής τους, άρα είχε επωμιστεί τον διδακτικό ρόλο, ενώ στο παρόν έχει αναλάβει την θεωρητική κατάρτιση των νέων χριστιανοδημοκρατών. Επιπλέον, παρουσιάζεται στο κείμενο με αρκετά κωμικό τρόπο. Τα παραπάνω στοιχεία τα διαθέτουν συνήθως οι οδηγοί της νεότητας, οι οποίοι κατευθύνουν τους νέους στο σωστό δρόμο. Όσο για την κωμική πλευρά του προσώπου, αυτή χρησιμοποιείται από τον συγγραφέα για να αποφεύγεται ο ηθικοδιδασκτισμός, χωρίς να παύει όμως ο βοηθός της νεότητας να αποτελεί τον φορέα του συγγραφικού λόγου⁵⁶. Ο Κοκός, αντίθετα, δεν δικαιώνεται πουθενά στο κείμενο, ενώ τα λόγια του και οι πράξεις του προκαλούν την απαξίωση των νέων. Η γελοιότητά του δεν είναι πλασματική, ούτε πρόκειται για συγγραφικό τέχνασμα. Το μόνο πρόσωπο που υπερέχει είναι ο Μιχαήλ, ο οποίος μπορεί να είναι πιο ώριμος από τους φίλους του, ωστόσο δεν παύει να εκπροσωπεί την γενιά του. Αντίθετα, αυτή του η ωριμότητα τον καθιστά τον ιδανικό ηγέτη, τον οδηγητή προς το όνειρο για τους φίλους του.

Η εικόνα του εχθρού

A. Οι Κατακτητές

Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει να παρακολουθήσει κανείς την εικόνα του κατακτητών στο κείμενο του Ρόδη Ρούφου και να την συγκρίνει με αυτή των κομμουνιστών. Οι νέοι του έχουν δηλώσει ότι παλεύουν εναντίον και των δύο. Μένει λοιπόν να εξετάσουμε ποια είναι η εικόνα τους, αν παρουσιάζει ομοιότητες ή διαφορές και αν δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στον έναν εχθρό ή στον άλλο.

Αυτό που ίσως εντυπωσιάζει αρχικά τον αναγνώστη είναι η απουσία των στερήσεων της Κατοχής. Οι νέοι στη *Ρίζας του μύθου* δεν πεινάνε, αντίθετα περνάνε

---

⁵⁵ Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, Αθήνα 1995, ό. π. σ. 449-451.

⁵⁶ Ο. π. σ. 450-451.

τον καιρό τους πηγαίνοντας σε πάρτι και οργανώνοντας εκδρομές⁵⁷. Δεν υπάρχουν όμως, ούτε και σκηνές με Έλληνες πολίτες να πεθαίνουν στους δρόμους. Κάποια νύξη που γίνεται στην έλλειψη τροφής δίνεται στο κείμενο, με τον Δίωνα να ευγνωμονεί για την καλή του φυσική κατάσταση την Κατοχή. «Ευτυχώς που οι συνθήκες της Κατοχής είχαν επιβάλλει αναγκαστική διαίτα, και το εφηβικό φιλότιμο αθλητική άσκηση» (σ. 178). Και στην παραπάνω φράση επιλέγεται να γίνει μια αόριστη αναφορά στις «συνθήκες» και όχι στις στερήσεις της Κατοχής.

Ακόμα πιο εντυπωσιακή είναι η απουσία των Γερμανών και η περιορισμένη εμφάνιση των Ιταλών. Η πρώτη εμφάνιση του εχθρού στο κείμενο γίνεται με την διάλυση της διαδήλωσης για την 25^η Μαρτίου 1942 από Ιταλούς Καραμπινιέρους, οι οποίοι χτυπούν με υποκόπανους όσους προσπαθούν να φύγουν (σ.54)⁵⁸. Στο κείμενο υπάρχει και η εξής σύντομη περιγραφή: «Πιο πέρα, μέσα στη λιακάδα, ένας Ιταλός χτυπούσε με λύσσα ένα πολύ νέο κορίτσι, ίσως μαθήτριά, που έφτυνε αίμα και ούρλιαζε . . .» (σ.55)

Το περιστατικό αυτό γίνεται αφορμή για να αναρωτηθεί ο Δίων, αν για χάρη της σωτηρίας της ανθρωπότητας, είναι αναγκαία η θυσία αθώων ανθρώπων. «Το ερώτημα του μεγάλου Ρώσου: είναι δεκτή η εξαγορά της ευτυχίας της ανθρωπότητας με το κλάμα και το μαρτύριο ενός αθώου παιδιού; . . . Η Σταύρωση ήταν ηθελημένη, τούτο όμως όχι . . .» (σ.55). Πρόκειται για μια άποψη που πριν από λίγο είχε υποστηρίξει ο κομμουνιστής φοιτητής Γιαννόπουλος, ο οποίος είχε σχεδόν ευχηθεί την χρήση των όπλων εκ μέρους των Ιταλών, ώστε να υπάρξουν νεκροί και να ενισχυθεί η κομμουνιστική παράταξη. Η σκέψη αυτή του Γιαννόπουλου είναι ίσως πιο φριχτή για τον αναγνώστη από τον ξυλοδαρμό και μόνο ενός νέου κοριτσιού από τον Ιταλό.

Στο κείμενο υπάρχει ακόμα μία μνεία για άσκηση βίας εκ μέρους των Ιταλών. Ο φοιτητής Μπαλαφάρας πληγώνεται από μια ιταλική περίπολο, γιατί έβαφε με συνθήματα τους τοίχους. Στην αμέσως επόμενη γραμμή σημειώνεται ο βαρύς τραυματισμός ενός νεαρού φοιτητή Χημείας από κομμουνιστές (σ. 87). Ξανά στο κείμενο η μία βιαιότητα των Ιταλών περιγράφεται ταυτόχρονα με μία βιαιότητα εκ

---

⁵⁷ Ο Ρόδης Ρούφος θα νιώσει την ανάγκη να απολογηθεί για αυτή την εικόνα των νέων του στην *Άλλη όχθη*. Εκεί, επισημαίνει ότι στις μαύρες μέρες της Κατοχής οι Αθηναίοι αγωνίζονταν και διασκεδάζαν συνάμα. Προσθέτει ακόμη ότι πάρτι με σκοπό προπαγανδιστικό οργανώνονταν και από νεαρούς κομμουνιστές (Ρόδης Ρούφος, *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*, ό. π. σ. 695). Στα κατοχικά πάρτι, μερικά από τα οποία ήταν οργανωμένα από το ΕΑΜ, αναφέρονται και οι Αναστάσιος Πεπονής και Πέτρος Μακρής Στάικος. Βλέπε Αναστάσιος Ι. Πεπονής, *Προσωπική Μαρτυρία*, ό. π. σ. 28 και Πέτρος Στ. Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 113-115 και σ. 133.

⁵⁸ Για το επεισόδιο αυτό, βλέπε και Χρήστος Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, Αθήνα 1987, σ. 270-271.

μέρους των κομμουνιστών. Με αυτόν τον τρόπο τονίζεται ότι ο εχθρός είναι διττός και οι κατακτητές και οι κομμουνιστές, αλλά απαλύνεται και η τυχόν αρνητική εικόνα των Ιταλών.

Η τρίτη παρουσία Ιταλών στο κείμενο γίνεται με την συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Ο Δίων και ο Ρένος πηγαίνουν να αγοράσουν όπλα από τους Ιταλούς. Το θέαμα που παρουσιάζουν οι κουρελιασμένοι και ντροπιασμένοι Ιταλοί είναι τόσο θλιβερό, ώστε το μίσος που ένιωθαν οι Έλληνες για τους κατακτητές τους αντικαθίσταται από συμπόνια. Οι Ιταλοί δεν είναι «δειλοί», αλλά «αρκετά πολιτισμένοι για να 'χουν ξεπεράσει τον αιμοβόρο πρωτογονισμό της “μάχης για τη μάχη” [. . .] κι αρκετά φυσικοί, για να μην υποτάζονται εύκολα, στην κρίσιμη στιγμή, σε θεωρητικά αξιώματα τιμής κι επιταγές που πρόσταζαν το θάνατο και την καταστροφή κάθε ελπίδας γυρισμού στην όμορφη χώρα τους» (σ. 141).

Οι Ιταλοί είναι τα «μελαχρινά αγόρια» (σ.141), τα οποία αγαπούν την ζωή πιο πολύ από την επεκτατική πολιτική. Όσο για τον Δίωνα : «Από κείνη την ημέρα, ο Δίων ένιωσε για τους Ιταλούς συμπόνια και κάποια συμπάθεια, καμιά διάθεση ειρωνείας. Όπως οι πιο πολλοί Έλληνες, τους έβρισκε ανθρωπινότερους, μέσα στην αδυναμία τους, από τους βόρειους, ξερούς και συνεπείς δεσμοφύλακες τους. Οι τελευταίοι ήταν αξιοθαύμαστοι και μισητοί» (σ. 142).

Ας σημειώσουμε ότι στην έκδοση του 1954, ο Ρούφος παρουσιάζει τον Δίωνα να νιώθει συμπάθεια για τους Ιταλούς, όχι την συγκεκριμένη μέρα αλλά πολύ αργότερα. Από το κείμενο λείπει το εξής παράθεμα:

Όλ' αυτά δεν τα σκέφτηκε τότε ακόμα ο Δίων. Ήταν επηρεασμένος απ' την πλατιά διαδομένη στην Ελλάδα περιφρονητική γνώμη για τους «κοκορόφτερους», που έμοιαζε να βρίσκει στα γεγονότα την επιβεβαίωσή της, μαζί με τη διάψευση των πλαστικών περιγραφών του Ρένου για το ιδανικό αξιοπρέπειας των εκλεκτών Ιταλών και για την αισθητική αξία των νέων μελανοχιτώνων πολεμιστών με τα φασιστικά συνθήματα της επικίνδυνης ζωής και του *amore e guerra*. Την τραγικότητα της αντίθεσης την κατάλαβε αργότερα ο Δίων, κι ήρθαν στιγμές που την ένιωσε ο ίδιος μέσα του, όταν βρήκε τα όρια της πραγματικής του θέλησης και τα σύγκρινε με τη μυθική παράστασή της⁵⁹.

Ο λόγος μάλλον που παραλείπεται το απόσπασμα είναι η αναφορά στον θαυμασμό που προκαλούσε στον Ρένο η φασιστική ιδεολογία, και όχι σε πρόθεση του συγγραφέα να τονίσει ότι η συμπάθεια που ένιωθε ο Δίων πήγαζε την συγκεκριμένη

⁵⁹ Ρόδης Ρούφος, *Η ρίζα του μύθου*, Αθήνα 1954, σ. 138.

στιγμή της συνθηκολόγησης των Ιταλών. Στην ίδια σκηνή απουσιάζουν, από τις δύο επόμενες εκδόσεις, σκέψεις του Δίωνα επαινετικές για την έννοια του στρατού, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «ένα όργανο ενιαίο, γυμνασμένο, λαμπερό στην υπηρεσία μιας ιδέας – αδιάφορο ποιας ιδέας»⁶⁰. Φαίνεται ότι ο Ρούφος διαγράφει φράσεις που υποδηλώνουν κάποιο θαυμασμό στον οργανωμένο φασιστικό ιταλικό στρατό.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στην συγκεκριμένη σκηνή του κειμένου ο Ρούφος επιλέγει να περιγράψει τον εχθρό την ώρα της πτώσης του, μια εικόνα που είναι πιο συμπαθητική από αυτή του στυγνού, γεμάτου αλαζονεία κατακτητή. Από την άλλη, απουσιάζει και η συνηθισμένη σε άλλα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής, της αριστεράς κυρίως, η εικόνα του κακού Γερμανού, όσο και η απλή παρουσία των Γερμανών. Ο γνώστης του γερμανικού πολιτισμού Δίων δεν νιώθει μόνο «μίσος» για τους Γερμανούς, αλλά και θαυμασμό. Ο αναγνώστης ωστόσο δεν αντιλαμβάνεται στο κείμενο αυτό το μίσος κατά των Γερμανών, ένα μίσος που απλώς αναφέρεται δύο φορές στο κείμενο, χωρίς να περιγράφεται πουθενά κάποια βίαιη πράξη εκ μέρους των κατακτητών. Η επιλογή, επιπρόσθετα, της περιγραφής δύο βίαιων πράξεων από Ιταλούς και όχι από Γερμανούς ενισχύει την υποψία ότι υποφώσκει μια γερμανόφιλη διάθεση εκ μέρους του Ρόδη Ρούφου.

B. Οι Κομμουνιστές

Το μένος των νέων της συντηρητικής παράταξης φαίνεται ότι έχει διοχετευθεί κατά των κομμουνιστών. Οι νεαροί κομμουνιστές εμφανίζονται, αρχικά, να έχουν τον έλεγχο του Πανεπιστημίου, στηριζόμενοι στην σκληρή πειθαρχία και στην μισαλλοδοξία. Βασική τους επιδίωξη είναι «η διατήρηση του μονοπωλίου στον απελευθερωτικό αγώνα και το ανήλεο χτύπημα κάθε άλλης οργάνωσης που ξεκινούσε να πολεμήσει μονάχη της τις κατοχικές δυνάμεις» (σ. 20). Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι κομμουνιστές έχουν μετατρέψει το Πανεπιστήμιο, από χώρο διανοήσης και αναζήτησης της αλήθειας, σε χώρο αγοραίο με κόκκινα συνθήματα στους τοίχους για ψωμί και λάδι (σ.21-22).

---

⁶⁰ Ο. π. σ. 136-137.

Επιπλέον, παρουσιάζονται όχι μόνο να παραμελούν επίτηδες την εξωτερική τους εμφάνιση, αλλά και να συνεδριάζουν μέσα στην μολυσμένη ατμόσφαιρα της Φοιτητικής Λέσχης, της γνωστής «υπόγας». «Η “υπόγα”, όπως ήταν γενικά γνωστή, ήταν πνιγμένη σε μιαν αηδιαστική ομίχλη ανθρώπινης βρώμας, τσίκνας από το μαγειρείο του συσσιτίου και καπνού τσιγάρων. Παράθυρα δεν υπήρχαν, κι όλος ο χώρος έπλεε μόνιμα σ’ ένα κίτρινο φως που έσβηνε την αίσθηση της μέρας και του αέρα.» (σ. 23)⁶¹. Ας μην ξεχνάμε ότι οι νεαροί κομμουνιστές στερούνται την πνευματική και σωματική ρώμη, την οποία απολαμβάνουν οι νέοι αστοί. Οι κομμουνιστές είναι η «απαίσια μάζα», η οποία δεν διστάζει να ξυλοκοπήσει ακόμα και ανυπεράσπιστους αιρετικούς ομοϊδεάτες. Είδαμε και πιο πριν ότι ο κομμουνιστής Γιαννόπουλος κατά την διάρκεια του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου και την διάλυσή της από τους Ιταλούς εύχεται την αιματοχυσία για να προσθέσουν οι νεκροί με την θυσία τους αίγλη στο κομμουνιστικό κόμμα (σ. 54-55).

Στον αγώνα για τον έλεγχο του Πανεπιστημίου οι χριστιανοδημοκράτες ανταλλάσσουν γροθιές με τους κομμουνιστές. Και εκεί όμως, φαίνεται η ανωτερότητα των συντηρητικών φοιτητών, αφού είτε καταφέρνουν να υπερνικήσουν τους αριθμητικά περισσότερους αριστερούς φοιτητές, σε συμπλοκή (σ. 68), είτε κρατούν τον αγώνα σε ένα υψηλό επίπεδο αξιών.

Ο Δίων στην προσπάθειά του, κατά την διάρκεια μιας συμπλοκής, να σώσει έναν φοιτητή της Φιλολογίας από τα χέρια τεσσάρων κομμουνιστών που χτυπούν τον φοιτητή στο κεφάλι με μια κονσέρβα, «ένιωσε το αίμα του να ανεβαίνει στα μάτια και χιμώντας σ’ αυτόν με την κονσέρβα του έδωσε μια δυνατή γροθιά- στο σαγόκι, από αθλητικό ένστιχτο, κι όχι στα γυαλιά, όπως θα μπορούσε» (σ. 46). Μολονότι ο Δίων συμπεριφέρεται με σεβασμό «ακόμα κι απέναντι σε τέτοιους αντιπάλους» (σ. 46), δεν διστάζουν να του επιτεθούν τέσσερις κομμουνιστές, ανάμεσά τους και ο Γιαννόπουλος. Σε μια επόμενη συμπλοκή, ένας κομμουνιστής δεν φέρεται με ανάλογο σεβασμό και σπάει με μια γροθιά τα γυαλιά ενός χριστιανοδημοκράτη (σ. 66).

Οι κομμουνιστές φοιτητές ευθύνονται και για κάτι πολύ πιο σοβαρό. Προκειμένου να υπερισχύσουν, επιτρέπουν την είσοδο οπλισμένων ομάδων κομμουνιστών στο Πανεπιστήμιο. «Οι κομμουνιστές είχαν επιστρατεύσει, για να τα βγάλουν πέρα,

---

⁶¹ Διαφορετική είναι η άποψη του μελετητή Χρήστου Λάζου, ο οποίος περιγράφει την «υπόγα» ως «εστία συγκέντρωσης και ψυχαγωγίας» των φοιτητών. Βλέπε στο *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, ό. π. σ. 276.

μαχαιροβγάλτες από κείνους που 'μέλλαν να ματοκυλίσουν μετά ένα χρόνο την Αθήνα.» (σ. 70). Με την κίνησή τους αυτή, οι κομμουνιστές μετατρέπουν έναν ιδεολογικό αγώνα, ο οποίος συνοδευόταν μεν από γροθιές, αλλά και από ένα αίσθημα εκτίμησης προς τους αντιπάλους, σε μια πάλη «γυμνή, σκληρή, ολοκληρωτική· οι ζωές έπαυαν να λογαριάζουν» (σ. 71).

Οι αγριότητες εκ μέρους των αριστερών συνεχίζονται. Και τώρα πια δεν περιορίζονται στο χώρο του Πανεπιστημίου:

Γύρω από το κέντρο της πόλης όπου γίνονταν αυτές οι κουβέντες απλωνόταν το ζωντανό άγριο σκοτάδι των συνοικισμών, όπου κάθε νύχτα σκυθρωποί άνθρωποι ακόνιζαν το μίσος τους κι όπου σχηματίζονταν τα τάγματα της καταστροφής. Κάποτε, στους μισοέρημους δρόμους, έπεφταν πιστολιές, και την άλλη μέρα, ανάμεσα στους τοίχους με τα κόκκινα συνθήματα, το κάρο του νεκροτομείου κουβαλούσε το πτώμα ενός έφεδρου αξιωματικού, ενός χωροφύλακα ή ενός εργάτη που είχε αρνηθεί να μπει στο Κόμμα. Άλλοτε πάλι τα Τάγματα Ασφαλείας της Κυβέρνησης έκαναν αιφνιδιασμό σ' ένα συνοικισμό, και τότε έπεφτε τουφεκίδι πολύ και μαζεύονταν πτώματα κι απ' τις δυο παρατάξεις (σ. 182).

Οι κομμουνιστές παρουσιάζονται ως άνθρωποι γεμάτοι μίσος, οι οποίοι εξυφαίνουν μέσα στο σκοτάδι ύπουλα σχέδια καταστροφής. Είναι εκείνοι, οι οποίοι τιμωρούν με σκληρότητα όσους αρνούνται να προσχωρήσουν στην παράταξή τους. Ακόμα και αν η κυβέρνηση έχει Τάγματα Ασφαλείας, οι κομμουνιστές έχουν σχηματίσει τα δικά τους αντίστοιχα «τάγματα καταστροφής». Στην παραπάνω περιγραφή φαίνεται ότι η ευθύνη της επικείμενης αιματοχυσίας βαραίνει κυρίως τους κομμουνιστές, ενώ τα Τάγματα Ασφαλείας παρουσιάζονται περισσότερο να αμύνονται, εφόσον αντιμετωπίζουν συνωμότες. Το κύριο βάρος λοιπόν της αρνητικής εικόνας πέφτει στους κομμουνιστές και λιγότερο στα Τάγματα Ασφαλείας, παρόλο που υποτίθεται ότι οι νεαροί χριστιανοδημοκράτες δηλώνουν στο κείμενο την αντίθεσή τους με τα Τάγματα Ασφαλείας, καθώς και με όποια συνεργασία με την κατοχική κυβέρνηση ή τους Γερμανούς εναντίον του κομμουνιστικού κινδύνου (σ. 191-192). Η Ειδική Ασφάλεια ωστόσο επιτίθεται στο Πανεπιστήμιο, γιατί όπως λέει το κείμενο, έλαβε γνώση για τις δολοφονίες που ετοιμάζαν οι κομμουνιστές. Η επίθεση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την σύλληψη αρκετών κομμουνιστών και τον θάνατο ενός (σ. 193).

Ο Ρούφος, αν και δεν αποκρύπτει το γεγονός αυτό, την επόμενη στιγμή περιγράφει και την επίθεση που δέχονται ο Δίων, η Λένα και ο Κώστας από πέντε ή έξι «έξαλλους

κομμουνιστές» (σ. 193). Το επεισόδιο αυτό κάνει τον πρώην κομμουνιστή και ουδέτερο μέχρι εκείνη την στιγμή Κώστα να προσχωρήσει στην ΑΡΗ και στον Εθνικό Σύνδεσμο Ανωτάτων Σχολών (ΕΣΑΣ), τον σύνδεσμο των φοιτητικών συντηρητικών δυνάμεων. Όπως και στην περίπτωση των Ιταλών, η αγριότητα της Ειδικής Ασφάλειας συνοδεύεται από μία αγριότητα των κομμουνιστών, ώστε να απαλύνεται η πρώτη και να υπενθυμίζεται πάντα ποιος είναι ο μεγάλος εχθρός. Και αν στο κείμενο, ο Δίων αρνείται οποιαδήποτε επαφή με την κατοχική κυβέρνηση, ο Ρούφος αποσιωπά το γεγονός ότι οι νέοι της συντηρητικής παράταξης οπλοφορούσαν με άδεια από την Ειδική Ασφάλεια⁶².

Η τρομοκρατική δράση των κομμουνιστών συνεχίζεται με την δολοφονία του ταγματάρχη Πανούτσου στο Παγκράτι, ο οποίος δούλευε με τους Άγγλους (σ. 198) και με τις δολοφονίες δύο ευέλπιδων (σ. 212 και 230), του ενός μάλιστα του βγάζουν τα μάτια με ένα πιρούνι (σ.230). Πέρα όμως από τις δολοφονίες, τους κομμουνιστές φαίνεται να τους βαραίνει και η υποψία ότι κατέδιδαν τους εχθρούς τους στους Γερμανούς · τουλάχιστον αυτό υποθέτει ο Δίων, ύστερα από μια αποτυχημένη απόπειρα των κομμουνιστών να πάρουν τα όπλα των δεξιών φοιτητών που ήταν κρυμμένα στο σπίτι του Στέφανου (σ. 202).

Οι κομμουνιστές ευθύνονται επίσης γιατί «πρόδωσαν το όνειρο». Γιατί σύμφωνα με τον Μιχαήλ διέπραξαν την τρίτη προδοσία:

- Υπάρχουν τρία είδη προδοσίας στην υπηρεσία μιας ιδέας: Το πρώτο είναι η καταπάτηση κανόνων τιμότητας, φιλαλήθειας, ευπρέπειας, όπως το να υπογράψεις μια συνθήκη και να μην την καταπατήσεις. Αυτό συγχωρείται. Το δεύτερο είναι η καταπάτηση των κανόνων ανθρωπισμού: να σκοτώνεις, να βασανίζεις. Αυτό πρέπει ν' αποφεύγεται όσο το δυνατό, μα στην ανάγκη επιτρέπεται κι αυτό. Η μια ασυγχώρητη προδοσία είναι η προδοσία της ίδιας της αρχής για την οποία γίνεται ο αγώνας. Αυτή είναι η προδοσία των κομμουνιστών και γι' αυτό έπαψα να είμαι κομμουνιστής- όχι, όπως νόμισαν όλοι, επειδή σας έδειραν στη Λέσχη (σ. 153).

Οι κομμουνιστές είναι ένοχοι γιατί πρόδωσαν τον σκοπό του αγώνα τους, και για τον Μιχαήλ αυτή είναι η προδοσία που δεν συγχωρείται. Στην ερώτηση του Δίωνα

---

⁶² Γεγονός που επισημαίνει στην κριτική του ο Ραυτόπουλος, στο «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση. Ρόδη Προβελέγγιου: Χρονικό μιας σταυροφορίας. Α' Η ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954: Θ. Δ. Φραγκόπουλου: Τειχομαχία, Νέα Τέχνη, Αθήνα.», ό. π. σ. 163. Την άδεια οπλοφορίας δεν την αποκρύπτει ο Φραγκόπουλος. Θ. Δ. *Τειχομαχία*, ό. π. σ. 189-193.

πώς ακριβώς εννοεί αυτήν την προδοσία, ο Μιχαήλ αποφεύγει να απαντήσει, όπως είχε κάνει, όταν τους μιλούσε για το «όνειρο» της δικής τους γενιάς. Αόριστη παραμένει η φύση της προδοσίας, για την οποία είναι ένοχοι οι κομμουνιστές⁶³.

Ας μην ξεχνάμε ότι υπάρχει και ένα συγκεκριμένο έγκλημα, το οποίο τους βαραίνει και είναι το μεγαλύτερο από όλα. Πρόκειται για την δολοφονία του Μιχαήλ, ενός ανθρώπου αγνού και χαρισματικού. Την άδικη αυτή δολοφονία οι φίλοι του δεν σταματούν να την επικαλούνται σε όλη την υπόλοιπη τριλογία, χωρίς να δείχνουν ποτέ ότι την έχουν ξεπεράσει.

Ο αγαπημένος των Θεών

Στο σημείο αυτό και πριν προχωρήσουμε την πραγματολογική ανάλυση της τριλογίας, αξίζει να αναφερθούμε στο πρόσωπο, στο οποίο αφιερώνεται η *Ρίζα του μύθου*, στον Κίτσο Μαλτέζο Μακρυγιάννη (1921-1944), τελευταίο απόγονο του στρατηγού της επανάστασης του 1821, Γιάννη Μακρυγιάννη⁶⁴. Ο Κίτσος ζει μόνο για 23 χρόνια, φαίνεται όμως πως η χαρισματική προσωπικότητά του, αλλά και το τέλος του σημάδεψαν την μνήμη των συγχρόνων του.

Η εξιδανικευμένη μορφή του είναι το κεντρικό πρόσωπο, όπως έχουμε δει, σε δύο μυθιστορήματα, τα οποία εκδίδονται για πρώτη φορά δέκα χρόνια μετά τον θάνατό του και τα δύο γραμμένα από φίλους του. Παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές - ο Φραγκόπουλος φαίνεται ότι υιοθετεί μια πιο «ρεαλιστική», πιο κοντά στα πράγματα γραφή και γι' αυτό ίσως χάνει σε λογοτεχνική αξία το έργο του, σε σχέση με την *Ρίζα του μύθου* -, και τα δύο τονίζουν την υπεροχή του Κίτσου έναντι των συνομηλίκων του, τις ηγετικές ικανότητές του και το θάρρος του⁶⁵.

---

⁶³ Στην τρίτη προδοσία, η οποία είναι η προδοσία του σκοπού και γι' αυτό είναι και ασυγχώρητη αναφέρεται και ο Φραγκόπουλος. Βλέπε Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, ό. π. σ. 129. Και εκεί όμως ο μυθιστορηματικός ήρωας, ο Διγενής (Κίτσος Μαλτέζος) δεν επεξηγεί τι εννοεί. Ενδεχομένως και στην πραγματικότητα ο Μαλτέζος χρησιμοποίησε τους όρους τρίτη προδοσία και προδοσία του σκοπού προσπαθώντας να εξηγήσει στους φίλους του την αποχώρησή του από τον κομμουνισμό.

⁶⁴ Ο Κίτσος Μαλτέζος δολοφονήθηκε από τον αριστερό συμφοιτητή του και παλιό του φίλο, Μικέ Κουρουνιώτη, γιατί είχε κυκλοφορήσει η ψευδής φήμη ότι ο Κίτσος είχε προδώσει στελέχη της ΟΚΝΕ στους Ιταλούς. Για το τέλος του Μαλτέζου βλέπε Πέτρος Στ. Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 238-291.

⁶⁵ Όπως επισημαίνει η Καστρινάκη, ενώ στη *Ρίζα του Μύθου* προβάλλεται η νέα γενιά εκ μέρους των «αστών» σε σχέση με τους αριστερούς, στην *Τειχομαχία* η βασική αντίθεση είναι ανάμεσα στον «έναν» (Κίτσο) και στους πολλούς. Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, Αθήνα 1995, ό. π. 458-459, βλέπε και υποσημείωση 14 στη σ. 459.

Όσο αφορά τον Φραγκόπουλο, η μορφή του Κίτσου, του νεαρού νεκρού «του πιο εξιδανικευμένου ήρωα στα αφηγήματα με την νέα γενιά»⁶⁶, φαίνεται ότι τον απασχόλησε πολύ. Όπως ο ίδιος αναφέρει στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης της *Τειχομαχίας*, το καλοκαίρι του '44 έγραψε το πρώτο του κείμενο για τον χαμό του Κίτσου, την νουβέλα «*Φωνές στην Άνοιξη*», η οποία δημοσιεύθηκε στο νεανικό περιοδικό *Παλμός*. Ο Φραγκόπουλος έγραψε ακόμη στα 1955 το ημιτελές βιβλίο *Σιωπηλό Σύνορο*, από το οποίο ένα απόσπασμά του δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Νέα Πορεία* της Θεσσαλονίκης το 1956⁶⁷. Η μορφή του Κίτσου επανέρχεται και σε ποιήματά του. Πρόκειται είτε για ποιήματα αφιερωμένα στην μνήμη του, είτε για ποιήματα με απλή αναφορά του ονόματος του Κίτσου Μαλτέζου⁶⁸. Ενδεικτικό του δέους που εξακολουθεί να νιώθει ο ποιητής για την ξεχωριστή και μοναδική προσωπικότητα του Κίτσου είναι το ακόλουθο ποίημα:

ALTKUNDE

(Σχεδιάσμα για ένα πορτραίτο)

Του Κίτσου Μαλτέζου

Ιδού αυτός λοιπόν, που τον περίμεναν
οι κάμποι, τ' ακρωτήρια και τα δάση
μέσα στην αστραφτερή ματιά τους,
καθώς προσπαθούσαμε να θυμηθούμε
ένα σκοπό που μας ψιθύριζε η άνοιξη,
ένα κυματιστό ρυάκι με λουλούδια
και τη φωνή που δεν μπορούσε να μας πείσει
πως τάχα είχε πεθάνει ο μέγας Παν.
Ιδού αυτός λοιπόν: στεφανωμένος με
τον άνεμο και θησαυρίζοντας
τον ήλιο μας, το γέλιο ή τη χαρά μας,
προχωράει ανάμεσα στα στεγνά μονοπάτια

⁶⁶ Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

⁶⁷ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, ό. π. σ.11.

⁶⁸ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τα ποιήματα 1945-1956*, Αθήνα 1975. Τα ποιήματα, τα οποία είναι γραμμένα για τον Κίτσο είναι τα ακόλουθα: *Το όγδοο*, στη συλλογή *Από το ημερολόγιο του Αντώνη Μάγερ (1947-1948)*, ό. π. σ. 83, *ALTKUNDE* στη συλλογή *Χορικά και ηχοληψίες (1951)*, ό. π. σ. 227. Τα ποιήματα με απλή αναφορά του ονόματος του Κίτσου είναι τα εξής: *II*, από την συλλογή *Δέκα ημερών ψευδής εξορία (1945)*, ό. π. σ. 44, *Υπάρχει* στη συλλογή *Της Θεσσαλονίκης (1949)*, ό. π. σ. 121.

και τις φροντίδες μιας άλλης εποχής
κρατώντας το λάβαρο της άθλησης
και τη σιγή, στα μάτια του, της Μοίρας.
Ιδού αυτός που μας ξαναγνωρίζει
τον κόσμο σαν εικόνες, σα φυγή.

Απόηχος του Κίτσου Μαλτέζου όμως είναι και ο νεαρός Απόλλων Δοξάτος, αρχηγός των αντικομμουνιστών φοιτητών στις *Νύχτες και Αυγές - Η πολιτεία* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, πρώτη έκδοση το 1961⁶⁹. Το μυθιστόρημα είναι βέβαια γραμμένο από την αριστερή σκοπιά⁷⁰. Ο νεαρός Κοσμάς, ο ήρωας του μυθιστορήματος, θα απορρίψει την συντηρητική ιδεολογία και θα ενταχθεί στο ΕΑΜ.

Ο μύθος του Κίτσου φαίνεται ότι επιζεί και στις μέρες μας. Ο Πέτρος Μακρής Στάικος εκδίδει το 1999 το βιβλίο του, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών* (αγαπημένος των θεών επιγράφεται και το τελευταίο κεφάλαιο της *Ρίζας του μύθου*). Πρόκειται για μια αναλυτική βιογραφία του Κίτσου Μαλτέζου, - στοιχεία της οποίας έχουμε χρησιμοποιήσει στην παρούσα εργασία- και για μια προσπάθεια ανάπλασης των παραγμένων εκείνων χρόνων. Ωστόσο, το βιβλίο παρουσιάζει μία σημαντική αδυναμία, καθώς χρησιμοποιούνται τα λογοτεχνικά έργα του Ρούφου και του Φραγκόπουλου ως πηγές άντλησης βιογραφικών στοιχείων. Ο συγγραφέας της βιογραφίας του Κίτσου παραγνωρίζει το γεγονός ότι πρόκειται για μυθιστορήματα και άρα στερούνται αντικειμενικότητας.

Όσο αφορά την μυθιστορηματική μορφή του Κίτσου Μαλτέζου Μακρυγιάννη, ο Πέτρος Μακρής Στάικος προσθέτει την ακόλουθη πληροφορία. Αναφέρει ότι ο Κίτσος και η Μάρμω στους *Πανθέους* του Τάσου Αθανασιάδη είναι πρόσωπα εμπνευσμένα από τον Κίτσο Μαλτέζο και την Μάρμω Γεωργαλά. Επισημαίνει ακόμη ότι την Μάρμω την χρησιμοποίησε και ο Φραγκόπουλος για να πλάσει μια φανταστική ερωτική ιστορία μεταξύ αυτής και του Κίτσου στο *Σιωπηλό Σύνоро*⁷¹. Ο ίδιος συμπληρώνει ότι σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του Αλέξανδρου Αργυρίου,

⁶⁹ Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και Αυγές, - Η πολιτεία*, Αθήνα 2000, σ. 176-184 και σ. 201.

⁷⁰ Βλέπε και Αγγέλα Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, ό. π. 459, υποσημείωση 14.

⁷¹ Πέτρος Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 272 και σ. 385, υποσημείωση 662.

ο Νίκος Πολίτης έχει γράψει για τον Κίτσο Μαλτέζο το ποίημα *Μοιρολόγι της λεωφόρου Αμαλίας*⁷².

Τέλος, μια ακόμα αναφορά στον Κίτσο Μαλτέζο γίνεται στο βιβλίο του Πέτρου Χαρτοκόλλη, *Όταν θα τελείωνε ο πόλεμος*, του 2003. Το βιβλίο διαδραματίζεται στα χρόνια της Κατοχής. Ο κεντρικός ήρωας, ο Πατρίκιος, νεαρός φοιτητής της Ιατρικής, έχει μια φευγαλέα συνάντηση στο λεωφορείο με τον Κίτσο και την όμορφη κοπέλα του, οι οποίοι επέστρεφαν από εκδρομή. Στο μυθιστόρημα ο Κίτσος εμφανίζεται με το πραγματικό του όνομα και αναφέρεται πως είναι απόγονος του στρατηγού Μακρυγιάννη και πως είχε φοιτήσει στην σχολή Μακρή⁷³. Οι περιπτώσεις του Πέτρου Μακρή Στάικου και του Πέτρου Χαρτοκόλλη αποδεικνύουν πως η ανάμνηση του Κίτσου Μαλτέζου δεν έχει σβήσει.

Πέρα όμως από την μυθιστορηματική ανάπλαση του Κίτσου, υπάρχουν αναφορές στον άνθρωπο Κίτσο Μαλτέζο από άτομα που τον είχαν γνωρίσει. Στην *Προσωπική Μαρτυρία*, ο Αναστάσιος Πεπολής κάνει λόγο για την εξέχουσα φυσιογνωμία της PAN, τον Κίτσο Μαλτέζο, ο οποίος συγκέντρωνε «την ανεπιφύλαχτη παραδοχή» όλων⁷⁴. Στην κριτική του επίσης για την *Ρίζα του μύθου*, ο Θεοτοκάς μιλά για την γνωριμία του με τον χαρισματικό αυτόν νέο.

Μου έτυχε να συναντήσω αυτόν τον νέο δύο ή τρεις φορές, τα χρόνια εκείνα. Είχα μαζί του θεωρητικές συζητήσεις. Δεν μπορώ να πω πως τον γνώρισα στ' αλήθεια, γιατί ήταν πολύ κλειστός με τους πρεσβυτέρους του. Μου έκανε όμως εντύπωση η σπάνια ευγένεια της μορφής του και η ένταση της ψυχικής ζωής που μάντευε κανείς στο βλέμμα του. Καταλαβαίνω τη μαγνητική επιρροή που του δόθηκε να ασκήσει σε πολλούς συνομηλικούς του και την ατμόσφαιρα του θρύλου που περιβάλλει τη μνήμη του⁷⁵.

Την δολοφονία του Κίτσου την έχει καταγράψει επίσης ο Θεοτοκάς στο ημερολόγιό του⁷⁶. Μνεία στην δολοφονία κάνει και ο Οδυσσέας Ελύτης. Ο Ελύτης αναφέρει ακόμη ότι στο σπίτι του Αντρέα Εμπειρικού, κατά την διάρκεια της Κατοχής διαβάζονταν για πρώτη φορά ποιήματα γνωστών ποιητών και ανάμεσά τους ποιήματα

---

⁷² Το ποίημα περιέχεται στην συλλογή *Προγεφύρωμα* και πρωτοδημοσιεύθηκε στα *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ. 19, (Σεπτ. 1945), σ. 9. Βλέπε Πέτρος Μακρής Στάικος, *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, ό. π. σ. 273 και σ. 385, υποσημείωση 663.

⁷³ Πέτρος Χαρτοκόλλη, *Όταν θα τελείωνε ο πόλεμος*, Αθήνα 2003, σ. 117-119, σ. 122 και σ. 157.

⁷⁴ Αναστάσιος Ι. Πεπολής, *Προσωπική Μαρτυρία*, ό. π. σ.55-56.

⁷⁵ Γιώργος Θεοτοκάς, «Χρονικό μιας Σταυροφορίας 1: Η Ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954», ό. π. σ.266.

⁷⁶ Γιώργος Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, εισαγωγή, επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα (χ. χ.), σ. 458.

«του αδικοσκοτωμένου, λίγο αργότερα Κίτσου Μαλτέζου-Μακρυγιάννη και πολλών άλλων νέων»⁷⁷. Βλέποντας κανείς αυτήν την έλξη που άσκησε ένα νέο παιδί μόλις με τα 23 χρόνια ζωής του, δεν μπορεί να μην σκεφτεί ότι αυτός ο νέος πρέπει να είχε μια ιδιαίτερη προσωπικότητα, ακόμα και αν η συντηρητική παράταξη θέλησε να εκμεταλλευτεί τον τρόπο θανάτου του, προκειμένου να πλάσει τους δικούς της αγίους.

Πορεία στο σκοτάδι

Ένα χρόνο μετά την *Ρίζα του* μύθου και ενώ έχει δεχτεί σκληρή κριτική για την ιδεολογική ανεπάρκεια του περιεχομένου της, ο Ρόδης Ρούφος εκδίδει την *Πορεία στο σκοτάδι*. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο θάνατος του Μιχαήλ παίζει καταλυτικό ρόλο και μετατρέπει τον ΕΣΑΣ σε μια «αυτόνομη οργάνωση ενιαία και πειθαρχημένη, με λιγότερα μέλη μα περισσότερη συνοχή από πριν, διευθυνόμενη αποκλειστικά από τους ίδιους τους σπουδαστές» (σ. 245). Οι σπουδαστές αποφασίζουν την σύσταση του Ιερού Λόχου, ενός εθελοντικού στρατιωτικού σώματος, ο οποίος θα μεταβεί στην Ήπειρο για να ενταχθεί στον Μαχόμενο Ελληνικό Στρατό⁷⁸. Πρόθεση των φοιτητών είναι να διατηρήσει ο Ιερός Λόχος την αυτονομία του, αποτελούμενος συνάμα από λίγους, αλλά εκλεκτούς Ιερολοχίτες. Ορίζεται επίσης, πριν από την αποχώρησή τους, να δώσουν τον όρκο των αρχαίων Αθηναίων εφήβων μπροστά στον Μητροπολίτη.

Και πραγματικά, ο Δίων, ο Κώστας και ο Λίγος δίνουν τον όρκο τους μπροστά στην ασκητική φυσιογνωμία του Μητροπολίτη⁷⁹, μια μορφή «βγαλμένη, λες, από το Βυζάντιο» (σ. 261). Με την συνάντηση αυτή στην συνείδηση των νέων συνενώνονται δύο παραδόσεις, η αρχαία και η βυζαντινή. Και με τον τρόπο αυτό, ο αγώνας θα αποτελούσε αδιάσπαστη συνέχεια όλων των αγώνων του έθνους (σ. 262). Εύλογα μπορεί να θεωρήσει κανείς λοιπόν ότι η υιοθέτηση του βυζαντίου από τους νέους είναι μια ακόμα ένδειξη του συντηρητισμού τους και της σύνδεσής τους με τα παραδεδομένα.

⁷⁷ Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα 1974, σ. 314 και σ. 319.

⁷⁸ Πρόκειται για τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ) του στρατηγού Ναπολέοντα Ζέρβα.

⁷⁹ Ο Πεπονής αναφέρει την γνωριμία των νεαρών φοιτητών με τον Μητροπολίτη Γόρτυνας, Προκόπιο, άνθρωπο με ασκητική και νευρώδη φυσιογνωμία, καθώς και την γέννηση του Ιερού Λόχου. Αναστάσιος Ι. Πεπονής, *Προσωπική Μαρτυρία*, ό. π. σ. 87-89. Για την δημιουργία του Ιερού Λόχου βλέπε και Χρήστος Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, ό. π. σ. 294-295.

Ο Δίων αναλαμβάνει να έρθει σε επαφή με τον Μαχόμενο Ελληνικό Στρατό και ξεκινά το ταξίδι του έχοντας μια εξιδανικευμένη εικόνα για τον αντάρτικο στρατό. Και παρόλο που η πρώτη του επαφή με το βουνό, όπως λέει ο ίδιος, τον απογοητεύει κάπως, η περιγραφή που κάνει στους φίλους του είναι εξαιρετικά ευνοϊκή.

Η περιγραφή ήταν ολότελα ευνοϊκή κι οι λέξεις έρχονταν έτοιμες να υποβάλουν την εξιδανικευμένη εικόνα που είχε πάει γυρεύοντας να βρει στο βουνό και που, για τούτο, βρήκε: “Ταχτικός στρατός... σύγχρονος οπλισμός... ακμαίο ηθικό... εξάίρετος ανεφοδιασμός... καλή όψη ανταρτών... προθυμία για την ίδρυση του Ιερού Λόχου...”[...] Έμειναν μονάχα, συναισθηματικό υπόβαθρο των όσων έλεγε, τα τυποποιημένα ρομαντικά σχήματα- βουνά που αντηχούσαν από το πολεμικό τραγούδι ενός στρατού ηρώων, χαρούμενη λεβεντιά, καθαρός αέρας ελευθερίας, μέγεθος της εθνικής προσπάθειας που έκανε την Ηπειρο ελπίδα της Ελλάδας (σ. 299-300).

Το παραπάνω παράθεμα σχετίζεται με την στηλίτευση της κριτικής του αριστοκρατισμού των νέων στη *Ρίζα του μύθου*. Επηρεασμένος από την κριτική, ο Ρούφος παρουσιάζει τους ήρωές του να αντιλαμβάνονται σταδιακά την προηγούμενη ελιτίστικη συμπεριφορά τους και να την επικρίνουν. Γι’ αυτό και προηγουμένως, ακόμα και αν η περιγραφή είναι ευνοϊκή και ανταποκρίνεται στο πνεύμα της *Ρίζας του μύθου*, ο Δίων φαίνεται ότι έχει ήδη αρχίσει να στέκεται κριτικά απέναντι στα παλιά του ήθη. Ο Ρούφος δεν αρνείται την έπαρση των ηρώων του. Αντίθετα, την παρουσιάζει, ώστε να δώσει την ευκαιρία στους ήρωές του να την αποκηρύξουν. Έτσι, ο Δίων στη συνέχεια είναι μάλλον κριτικός απέναντι στον Κώστα, ο οποίος χαρακτηρίζει «αθλιότητα» την μοναδική κάμαρα, στην οποία έμενε μια οικογένεια, ενώ στον θαυμασμό του Δίωνα για μια νέα χωριατοπούλα που ύφαινε απαντά:

Μόνο το πρόσωπο αξίζει, απάντησε αυτός κριτικά. Το σώμα είναι παραμορφωμένο απ’ το πρόωρο κουβάλημα των ξύλων και τη δουλειά στο χωράφι. Κρίμα, κρίμα... (σ. 271).

Ο Δίων σκέφτεται πως ο μόνος τρόπος για να κερδίσει κανείς την υποστήριξη του Κώστα στον αγώνα της ανύψωσης του βιοτικού επιπέδου των αγροτών είναι η «αισθητική στενοχώρια που του προξενούσε το σώμα μιας χωρικής» (σ. 272). Ο Δίων προσθέτει, βέβαια, ότι η συναισθηματική στάση αυτή του Κώστα μπορεί να μην είναι

η χειρότερη. Θα υποθέταμε επομένως ότι η αποκήρυξη της οίησης δεν μπορεί να γίνει απότομα, γιατί κάτι τέτοιο, εξάλλου, θα ήταν και ψεύτικο.

Στην συνέχεια, υπάρχει μια σκηνή, όπου ο Δίων, ενταγμένος ήδη στο αντάρτικο, αισθάνεται για πρώτη φορά ανήμπορος. Στο χωριό, όπου βρίσκεται φτάνει η είδηση ότι πλησιάζουν οι Γερμανοί και αρχίζει η εκκένωση της περιοχής. Ο Δίων με τραυματισμένο πόδι δεν μπορεί να φύγει, με αποτέλεσμα να πανικοβληθεί, αλλά και να συνειδητοποιήσει την αξία της αρτιμέλειας.

Να μην εξουσιάζεις τα μέλη σου. Να θέλεις να περπατήσεις και να μην μπορείς, από πόνο - πόνος είναι κάτι που ελαττώνει την ελευθερία του ανθρώπου, ίσως και την οίησή του(σ. 286).

Ο θάνατος δεν είναι πια το χειρότερο σε ένα πόλεμο. Το χειρότερο είναι η αναπηρία. Η στέρηση της σωματικής αρτιμέλειας είναι αυτή που κάνει τον πόλεμο μισητό. Ο Δίων, ανήμπορος μπροστά στον κίνδυνο, ξεχνά την πολεμική έξαψη και δικαιώνει τις manáδες που μισούν τον πόλεμο. Οι Γερμανοί όμως αλλάζουν κατεύθυνση, ματαιώνεται η εκκένωση του χωριού και ένας φίλος, ανθυπολοχαγός του Δίωνα τον παίρνει υπό την προστασία του. Τότε ο Δίων, όντας ασφαλής ξανά, λησμονεί την στιγμιαία αδυναμία του.

Έτσι, όσο ο Δίων και οι φίλοι του γεύονται την πικρή εμπειρία του αντάρτικου, ο Ρούφος παρουσιάζει το αίσθημα της οίησης να μετριάζεται όλο και περισσότερο. Στην απορία λοιπόν των χωρικών για την εγκατάλειψη της Αγγλικής Αποστολής από τον Δίωνα, εκείνος σκέφτεται πως τελικά οι αγνοί Έλληνες του βουνού είναι συμφεροντολόγοι, όπως συμφεροντολόγοι είναι και οι Κολιοδημητράιοι, ντόπιοι κατσικοκλέφτες, ενταγμένοι στον Μαχόμενο Στρατό. Την επόμενη όμως στιγμή επικρίνει τον εαυτό του σκεπτόμενος ότι αυτοί οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της επιβίωσης, ενώ ο ίδιος όχι (σ. 410)⁸⁰.

Είναι ο καιρός που γνωρίζει και ο Δίων τον αγώνα για την επιβίωση και που το ιδανικό του «βασιλικού άνδρα» (σ. 449) αρχίζει να αμφισβητείται. Το ιδανικό αυτό υπαγόρευε την σιδερένια πειθαρχία και την αντοχή στις στερήσεις. Στις απαιτήσεις όμως αυτές ο Δίων δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην παρούσα περίσταση, γεγονός που τον κάνει λιγότερο αλαζονικό και λιγότερο απαιτητικό με τον εαυτό του. Του

---

⁸⁰ Βλέπε και Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

αρκούν πια οι περιπέτειες που συνδυάζουν κίνδυνο, δράση και σχετική υλική άνεση (σ. 451). Η άρση όμως κάθε ελιτισμού δεν θα συντελεστεί παρά μόνο στο τέλος της *Πορείας στο Σκοτάδι*, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η εικόνα του εχθρού

A. Οι Γερμανοί

Σκοπός του Ιερού λόγου είναι η αντιμετώπιση του διπλού κινδύνου, των κομμουνιστών και των Γερμανών. Οι Ιταλοί μετά την συνθηκολόγηση έχουν πάψει να είναι ο εχθρός, ενώ στο κείμενο εμφανίζονται ελάχιστα ως αιχμάλωτοι ή αυτόμολοι υπηρέτες των Άγγλων και του Μαχόμενου Στρατού.

Οι βάρβαροι... Ναι, καιρός ήταν για τον Δίωνα να πολεμήσει τους Γερμανούς. Αρκετόν καιρόν είχε αδρανήσει αυτό το μέτωπο, εκείνο από το οποίο είχε ξεκινήσει ο αγώνας δύο χρόνια πριν. Όλη η προσοχή είχε δοθεί στον άλλο εχθρό, στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Σε τελευταία ανάλυση ο ίδιος αγώνας ήταν, αγώνας δύο βαρβάρων που μάτωναν και βασάνιζαν τον ελληνισμό. Οι κομμουνιστές δολοφονούσαν τη νύχτα, οι Γερμανοί ντουφεκίζαν την ημέρα (σ. 248-249).

Στο παραπάνω απόσπασμα μπορεί να εξισώνονται οι δύο εχθροί, συνίσταται όμως μια σημαντική διαφορά. Οι Γερμανοί ντουφεκίζουν την ημέρα, ενώ οι κομμουνιστές δολοφονούν την νύχτα. Και ο εχθρός, ο οποίος ενεργεί κρυφά, είναι ο πιο ύπουλος, ενώ η συμπεριφορά του αντιβαίνει κάθε κώδικα τιμής⁸¹. Έτσι, παρατηρούμε πως οι Γερμανοί είναι μάλλον λιγότερο κακοί από τους κομμουνιστές. Μένει να δούμε, αν η εμπειρία των Ιερολοχιτών στο αντάρτικο θα αλλάξει καθόλου αυτήν την εικόνα και αν θα την ντύσει με μελανότερα χρώματα.

Η επόμενη αναφορά στους Γερμανούς κατακτητές είναι και η πρώτη φορά στην τριλογία, όπου βλέπουμε έναν Γερμανό από κοντά. Κατά την διάρκεια ενός ταξιδιού από την Πάτρα προς το Μεσολόγγι με καράβι, ο Δίων πιάνει κουβέντα με έναν νεαρό Γερμανό στρατιώτη. «Ήταν ένα νέο παιδί από τη Βιέννη, και κάτω απ' τον ξάστερο ουρανό μίλησαν με φυσικότητα για γυναίκες.» (σ. 267). Ο Γερμανός δεν είναι ο απρόσωπος

---

⁸¹ Εξάλλου το ρήμα «ντουφεκίζω» είναι πολύ πιο ήπιο από το «δολοφονώ», με την έννοια ότι οι ντουφεκίες εντάσσονται στους κανόνες του πολέμου, ενώ οι δολοφονίες όχι.

κατακτητής, αλλά ο νεαρός Βίλλυ που νοσταλγεί την αγαπημένη του Γκρετλ. Ο Δίων, έχοντας νιώσει την ερωτική απογοήτευση, ζηλεύει λίγο τον Βίλλυ, που έχει μια αγαπημένη να τον περιμένει.

Ο Δίων ακούγοντας μια ομάδα Γερμανών να τραγουδάει, αλλά και τον ίδιο τον Βίλλυ να του εκφράζει την αγάπη του για την μουσική, συλλογίζεται: « “Τι ηλίθιος πόλεμος ανάμεσα σ’ Ευρωπαίους”» (σ. 268). Ο Δίων σκέφτεται πως θα προτιμούσε να ήταν ο Βίλλυ βάρβαρος, γιατί «είναι τόσο ευκολότερα τα πράγματα όταν μπορείς να περιφρονήσεις και να μισήσεις τον εχθρό...»(σ. 268). Όμως ο Βίλλυ δεν είναι βάρβαρος και αυτό είναι κάτι που βασανίζει τον Δίωνα. Στο τέλος της συνάντησης ο νεαρός Ιερολοχίτης αναρωτιέται: «Γιατί; Γιατί; Καμιά πολιτική θεωρία δεν ερχόταν να δικαιώσει τον φόνο του Βίλλυ» (σ. 268).

Ο Δίων και ο Βίλλυ είναι δύο νέα παιδιά με κοινή πολιτιστική παράδοση, με την ίδια αγάπη απέναντι στην καλή μουσική, την ίδια λαχτάρα για μια αγαπημένη. Πρόκειται για συνδεδεμένα στοιχεία, τα οποία εμποδίζουν τον Δίωνα να νιώσει περιφρόνηση και μίσος για τον κατακτητή. Ο ενδεχόμενος θάνατος του Βίλλυ δεν θα είναι μια πράξη δίκαιη απέναντι στον εχθρό, αλλά ένας φόνος. Στην παραπάνω σκηνή επιλέγεται να τονιστεί η ομοιότητα μεταξύ δύο νέων και όχι οι αντιθέσεις. Το αποτέλεσμα είναι να υιοθετείται μια ανθρωπιστική στάση απέναντι στον εχθρό και να δημιουργείται με την εικόνα του νοσταλγού Γερμανού ένας αντιπολεμικός τόνος. Από την άλλη, αυτή η έλλειψη κάθε αισθήματος μίσους και απέχθειας κατά των Γερμανών από την πλευρά του Δίωνα, παρ’ όλες τις προηγούμενες δηλώσεις του εντυπωσιάζει αρκετά τον αναγνώστη. Ας προσθέσουμε ότι ο Δίων δεν διστάζει να μιλήσει την γλώσσα του κατακτητή, καθώς ο διάλογος διεξάγεται μάλλον στα γερμανικά, κάτι που δεν διευκρινίζεται στο κείμενο, αλλά συμπεραίνεται εύκολα, αν λάβουμε υπόψη την γερμανομάθεια του Δίωνα.

Η εικόνα του νοσταλγού Γερμανού δεν ξενίζει, καθώς είναι κοινή σε τουλάχιστον δύο συγγραφείς, οι οποίοι πραγματεύονται την περίοδο της Κατοχής. Αναφερόμαστε λοιπόν στους συντηρητικούς Γαλάτεια Σαράντη και Γιώργο Θεοτοκά. Η Σαράντη στα έργα της, *Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας* (πρώτη έκδοση 1952) και *Πασχαλιές* (πρώτη έκδοση 1949), αλλά και ο Θεοτοκάς στους *Ασθενείς και Οδοιπόρους* παρουσιάζουν Γερμανούς στρατιώτες να νοσταλγούν έντονα την πατρίδα

τους⁸². Η παραπάνω εικόνα, καθώς και η απουσία περιγραφής βίαιων πράξεων εκ μέρους των Γερμανών, οδηγούν τους δύο συγγραφείς να επιλέγουν μια ανθρωπιστική στάση απέναντι στα γεγονότα, όμοια με αυτή του Ρόδη Ρούφου. Επίσης στα πιο πάνω κείμενα, οι ήρωες συχνά αρνούνται να μιλήσουν γερμανικά, αλλά όταν το κάνουν συνήθως πετυχαίνουν να αποσπάσουν κάποια εκδούλευση από τους κατακτητές, γεγονός που θα δούμε και στην επόμενη σκηνή με τον Δίωνα.

Η θέα των Γερμανών λοιπόν συνεχίζει να μην είναι απεχθής στον Δίωνα και έτσι κατά την διάρκεια του ταξιδιού του στα Γιάννενα, για να περάσει η ώρα ο Δίων προσπαθεί να πιάσει κουβέντα με τον φρουρό ενός γερμανικού φυλακίου. Θεωρεί μάλιστα ευγενικό να δηλώσει την συμπόνιά του στο φρουρό για την θλιβερή ζωή σε αυτό το απομονωμένο φυλάκιο και επειδή εκείνος ήταν λιγομίλητος, ο Δίων ρωτάει για την ακτίνα δράσης των γερμανικών χειροβομβίδων, θεωρώντας ότι ήταν «να θέμα κοινού ενδιαφέροντος για δυο πολεμιστές» (σ. 290).

Η ερώτησή του γεννά υποψίες, με αποτέλεσμα ο Δίων να μεταφερθεί μέσα στο φυλάκιο για ανάκριση. Ο νεαρός αξιωματικός, ο οποίος τον ανακρίνει, τον υποδέχεται φιλικά, όταν μαθαίνει ότι ο Δίων μιλάει γερμανικά. Η ανάκριση μετατρέπεται σε φιλική κουβέντα ανάμεσα σε δύο ανθρώπους που αναγνωρίζουν έναν κοινό εχθρό, τον κομμουνισμό. Ο Γερμανός μιλάει ευγενικά και δεν αντιδρά άσχημα ακόμα και όταν ο Δίων αναφέρεται στην επικείμενη ήττα των Γερμανών. Ο αξιωματικός απαντάει μόνο ότι αν νικηθεί η Γερμανία, οι Άγγλοι δεν θα μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τους Ρώσους. Προσθέτει ακόμη ότι «πιο αντρίκιο είναι να πολεμάς γι' αυτό που πιστεύεις, χωρίς υπολογισμούς κι υστεροβουλίες» (σ. 292). Η δήλωση αυτή του Γερμανού προκαλεί το ενδιαφέρον του Δίωνα.

Πρόσεξε καλύτερα τον συνομιλητή του. Λεπτά χαρακτηριστικά, μεγάλο μέτωπο, ευκίνητη φυσιογνωμία, μακριά δάχτυλα... η συνολική του υπόσταση πρόδινε έναν κόσμο και μια

---

⁸² Γαλάτεια Σαράντη, *Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας*, Αθήνα 1952 και *Πασχαλιές*, Αθήνα 2001. Ας σημειώσουμε ότι *Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας*, δημοσιεύθηκε πρώτα σε συνέχειες στην *Νέα Εστία* (Απρίλιος- Ιούνιος 1947). Βλέπε Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Γαλάτεια Σαράντη», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, Ζ'*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 102. Για τον Γιώργο Θεοτοκά βλέπε *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, Αθήνα 2003. Ας προσθέσουμε ότι ο Γιώργος Θεοτοκάς είχε ήδη τυπώσει το 1950 την *Ιερά Οδό* με θέμα τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και τα μετόπισθεν, την οποία την ενέταξε ζαναπλασμένη το 1964 στην ευρύτερη σύνθεσή του *Ασθενείς και Οδοιπόροι*.

ράτσα καλύτερης ποιότητας απ' αυτό που περίμενε κανένας σ' ένα κοινό εθνικοσοσιαλιστή.[...]Ο Γερμανός δεχόταν, ίσως μ' ένα τρόπο ήθελε, την ηρωική ήττα σαν την αισθητικότερη λύση. Μια ήττα όμως μεγάλου επιπέδου, απόλυτη, με διαστάσεις κοσμικής καταστροφής. Ένα πέσιμο που θα παράσερνε μαζί του ολόκληρο τον δυτικό πολιτισμό, μια και τούτος δεν ήταν άξιος να ζήσει και ν' αμυνθεί. Ένα χτύπημα που είχε δώσει μαζί πόνο κι αγάπη κι απόφαση... Που είχε διαβάσει ο Δίων την έκφραση-γερμανικά βέβαια- Musik des Untergangs; Αυτό ήταν, η μουσική της παρακμής. Πόσα πράγματα θύμιζε το μαγικό αυτό σύμβολο... [...]Τι άλλο θύμιζαν όλ' αυτά; Α ναι, τον Μιχαήλ (σ. 292-293).

Ο Γερμανός φαντάζει ανώτερος από τους Έλληνες αξιωματικούς, γιατί αποδέχεται την ήττα, την ηρωική όμως ήττα, την γεμάτη μεγαλείο. Το τόλμημα των Γερμανών να έρθουν αντιμέτωποι με τις υπόλοιπες δυνάμεις της Ευρώπης και η πτώση ενός λαού τόσο πολιτισμένου θυμίζει στον Δίωνα την μουσική της παρακμής. Στην περιγραφή αυτή υποφώσκει η παράδοση του αισθητισμού, του λογοτεχνικού ρεύματος που αφοσιώθηκε στην ομορφιά και την αναζήτηση σε πράγματα που δεν θεωρούνται γενικώς όμορφα, σε μορφές παρακμιακές, άρρωστες και διεστραμμένες⁸³. Το στοιχείο ωστόσο της παρακμής δεν προβάλλεται αρνητικά από τους εκάστοτε συγγραφείς. Το ίδιο λοιπόν συμβαίνει και με τον Ρόδη Ρούφο. Ήδη, όπως είδαμε, στην *Ρίζα του μύθου* ο Ντίνος και η Μάγδα απηχούν φιγούρες του αισθητισμού και πρόκειται για δύο θετικές μορφές. Ας προσθέσουμε ότι λίγες σελίδες παρακάτω ο Δίων, μιλώντας στην Σύλβια, αποκαλεί τον εαυτό του «άνθρωπο της παρακμής» (σ. 313. Στην δήλωση αυτή του Δίωνα, η Σύλβια απαντάει πως «συμπαθητικό πράγμα η παρακμή. Γι' αυτό αγαπούσα τη Βιέννη» (σ.313). Η Σύλβια εκφράζεται θετικά για την έννοια της παρακμής, ενώ ο Δίων, αποκαλώντας έτσι τον εαυτό του, φαίνεται ότι θεωρεί πως έχει κάποια κοινά στοιχεία με τον Γερμανό αξιωματικό, όπως είχε προηγουμένως με τον Βίλλυ.

Η θετική εικόνα του Γερμανού ενισχύεται και από την ομοιότητα που βρίσκει ο Δίων μεταξύ εκείνου και του Μιχαήλ. Η ομοιότητα ενός κατακτητή και ενός νέου, που δεν σκότωσε ποτέ κανένα, αλλά αντίθετα προσέφερε την ζωή του θυσία στον βωμό του αγώνα ίσως ξεπερνάει τα όρια του εν γένει ανθρωπισμού και αποτελεί ακόμα μια ένδειξη για την φιλογερμανική στάση του Ρόδη Ρούφου.

Η παραπάνω σκηνή όμως δεν τελειώνει εδώ. Ο Δίων και ο αξιωματικός απαγγέλνουν γερμανική ποίηση, συμπληρώνοντας ο ένας τον άλλον. Γεγονός που

---

⁸³ Για τον αισθητισμό βλέπε R. V. Johnson, *Αισθητισμός*, Αθήνα 1973.

κάνει τον Δίωνα να βρίσκει τον Γερμανό «πολύ συμπαθητικό και την κατάσταση διασκεδαστική» (σ. 293-294). Η ώρα περνάει με τους δυο τους να παίζουν μαζί μουσική και να πίνουν ούζο. Μετά από μια δύσκολη μουσική εκτέλεση, ο Γερμανός «συγκινημένος» (σ. 294), απελευθερώνει τον Δίωνα.

Ο Δίων από την μεριά του δεν νιώθει καμιά έκπληξη για την πράξη αυτή του Γερμανού. Αντίθετα, «ο Δίων ένιωθε τέτοια ευφορία που η απελευθέρωσή του του φάνηκε πολύ φυσική. Όταν σε λίγο τους ειδοποίησαν πως τ' αυτοκίνητο περίμενε απ' έξω, έσφιξαν τα χέρια σαν παλιοί φίλοι» (σ. 294-295). Η αβρότητα δε του Γερμανού ολοκληρώνεται με ένα φιλικό νεύμα και με μια πιστολιά στον αέρα ως τιμητικό αποχαιρετισμό στον Δίωνα (σ.295).

Μετά τον νοσταλγό Βίλλυ, ο δεύτερος Γερμανός που επιλέγεται από τον συγγραφέα να παρουσιαστεί με σάρκα και οστά είναι ένας άνθρωπος εξαιρετικά ανώτερος, τόσο σε μόρφωση και σε καλλιέργεια, όσο και σε εξωτερική εμφάνιση. Ας μην ξεχνάμε πόση έμφαση δίνεται στην *Ρίζα του μύθου* στην άριστη εξωτερική εμφάνιση. Ο Γερμανός φέρει μαζί του την ήττα, πράγμα που γνωρίζει και αποδέχεται ως «την αισθητικότερη λύση» (σ. 292). Η αποδοχή του αυτή, αλλά και η επικείμενη τραγική και απόλυτη ήττα, τον κάνουν να διατηρεί μια στάση αξιοπρέπειας. Ολόκληρη η σκηνή φαίνεται ότι διεξάγεται σε φιλικό κλίμα ανάμεσα σε δύο ισάξιους πολεμιστές, που αναγνωρίζει ο ένας την αξία του άλλου. Η αξιοπρεπής στάση λοιπόν αυτού ανώτερου ανθρώπου, καθώς και ότι παρουσιάζεται σαν να έχει ήδη ηττηθεί, ενισχύουν την θετική εικόνα των Γερμανών.

Ας προσθέσουμε ότι η περιγραφή αυτή του Γερμανού θυμίζει έντονα αντίστοιχες περιγραφές στο πρώτο τμήμα των *Ασθενών και Οδοιπόρων*, στην *Ιερά Οδό*. Εκεί, οι Γερμανοί εμπνέουν ένα επικό μεγαλείο. Είναι οι «ξανθοί δαίμονες του ολέθρου», οι οποίοι κάτω από τους ήχους της βαγνερικής μουσικής βαδίζουν ηρωικά προς τον θάνατο⁸⁴.

Η επόμενη σκηνή στο κείμενό μας που συναντούμε Γερμανούς είναι, όταν ο Δίων επιμένει έντονα να επιστραφούν στους αιχμαλώτους πράγματα, που τους είχαν κλαπεί. Πιστεύει ότι είναι ντροπή να ληστεύονται οι αιχμάλωτοι και τον ενοχλεί που δεν επιστρέφονται τα κλοπιμαία, όχι τόσο από συμπόνια για τον εχθρό, όπως ο ίδιος επισημαίνει, αλλά από τον φόβο να μην αμαυρωθεί η φήμη της παράταξής του. Έτσι στο κείμενο μας οι εχθροί παρουσιάζονται να βρίσκονται σε αδύναμη θέση. Η

---

⁸⁴ Γιώργος Θεοτοκάς, *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, ό. π. σ. 107-109.

επιμονή του από την άλλη να επιστραφούν τα κλοπιμαία, πέρα από ότι συνάδει με τον κώδικα τιμής, στον οποίο πιστεύει ο Δίων, δείχνει και την ανάγκη του για τον θαυμασμό των Γερμανών, τόσο απέναντι στον ίδιο, όσο και στην παράταξή του. Πιθανόν είναι από την άλλη, η στάση του αυτή να ενισχύεται από το γεγονός ότι από τους 40 αιχμαλώτους μόνο πέντε ή έξι είναι αληθινά Γερμανοί. Οι υπόλοιποι είναι Σλοβάκοι, Πολωνοί, Αυστριακοί και Αλσατοί (σ.396-397), καθώς γενικά στην ελληνική λογοτεχνία, η οποία ασχολείται με αυτήν την εποχή, παρουσιάζονται συμπαθητικά άνθρωποι, οι οποίοι δεν είναι πραγματικά Γερμανοί, όπως στην παραπάνω σκηνή. Βέβαια, ο Ρούφος δεν έχει την ανάγκη να χρησιμοποιήσει αυτό το τέχνασμα, ωστόσο ας θυμηθούμε ότι ο νοσταλγός Βίλλυ είναι Βιεννέζος.

Η μέριμνα του Δίωνα για τους Γερμανούς αιχμαλώτους δεν σταματάει εδώ. Με δική του παρέμβαση κανονίζεται η μεταφορά σε νοσοκομείο ενός βαριά τραυματισμένου στρατιώτη:

Ο Γερμανός κάτι μουρμούριζε. Ο Δίων έσκυψε πάνω του ν' ακούσει.

-Mutti, bitte, Wasser...bitte, Wasser...

Ήταν σχεδόν παιδί κι έμοιαζε να υποφέρει πολύ. Ο Δίων στάθηκε δισταχτικός. Να του δώσει νερό; Κάπου είχε διαβάσει ότι μπορεί να βλάψει σε πληγές της κοιλιάς. Γιατρός δεν υπήρχε.

-Bitte, bitte, Wasser.

Το παρακάτι ήταν σπαραχτικό (σ. 399).

Δεν μπορεί παρά να συγκινεί η εικόνα ενός τραυματισμένου ανήμπορου παιδιού, το οποίο παρακαλεί για λίγο νερό. Την εικόνα αυτή του τραυματισμένου παιδιού την διαδέχεται η εικόνα των γερμανικών πτωμάτων.

Όσο πλησίαζαν η βρώμα αύξαινε, πνιγερή κι αηδιαστική. Ξαφνικά φτάσανε στη δημοσιά, και καθώς ο Δίων πήγαινε ζαλισμένος στο σκοτάδι ένιωσε πως πατούσε κάτι μαλακό. Πήδηξε με φρίκη και πάτησε άλλο πτώμα - βρισκόταν ανάμεσα σε δεκάδες σωριασμένους νεκρούς, τους άντρες εκείνους των διαβιβάσεων που είχαν σταλεί να διορθώσουν τα τηλεγραφοξυλα που αυτός είχε καταστρέψει μαζί με τον Μακ (σ. 403).

Πουθενά αλλού στο κείμενο δεν υπάρχει περιγραφή πτωμάτων είτε δεξιών, είτε αριστερών ανταρτών. Ακόμα και οι μάχες που γίνονται με τους Γερμανούς δεν

περιγράφονται, εφόσον ο Δίων δεν ήταν παρών (σ.448-449, μάχες στον Αρχάγγελο και στην Μενίνα), είτε περιγράφεται μόνο ο ήχος των γερμανικών μυδραλίων (σ. 417-419). Η έμφαση λοιπόν του κειμένου δεν δίνεται στην περιγραφή των Γερμανών ως μισητού εχθρού. Αντίθετα, οι Γερμανοί που βλέπουμε από κοντά είναι είτε παιδιά που νοσταλγούν την πατρίδα τους, είτε τραυματίες, είτε άτομα ανώτερου επιπέδου. Ο Ρούφος δεν παραλείπει, τέλος, να παρουσιάσει έναν Γερμανό, αντιχιτλερικό, αυτόμολο. Ο Γερμανός μιλά στον Δίωνα για αντιπολιτευτικούς κύκλους που επιθυμούν την πτώση του Χίτλερ, ενώ η Γερμανία περιγράφεται και αυτή σκλαβωμένη, όπως οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες από τον Χίτλερ (σ. 408). Με την παρουσία αυτού του Γερμανού ο Ρούφος υπενθυμίζει τον ρόλο του Χίτλερ σε αυτόν τον πόλεμο, ο οποίος δεν είχε την έγκριση ολόκληρου του γερμανικού έθνους. Η άποψη αυτή του συγγραφέα συμφωνεί με την θέση της επίσημης Γερμανίας, η οποία για πολλές δεκαετίες περιόριζε την ευθύνη για τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στον δαιμονικό και μεγαλομανή Χίτλερ και στο περιβάλλον του⁸⁵.

Η Πορεία στο σκοτάδι, θα μπορούσε να είναι ένα έπος κατά των κατακτητών, ένας ύμνος στους Έλληνες στρατιώτες. Τα πράγματα όμως είναι διαφορετικά. Οι Γερμανοί εμφανίζονται στην τριλογία όχι ως μισητοί κατακτητές, αλλά ως πολεμιστές που περιμένουν την πτώση τους. Ο Ρούφος δεν περιγράφει αναλυτικά μάχες, αλλά ούτε και την καταστροφική μανία των Γερμανών κατά την αποχώρησή τους από την Ελλάδα. Την μανία αυτή τονίζει, αντίθετα, ένας άλλος λογοτέχνης, ο οποίος υπήρξε αντάρτης του ΕΔΕΣ, ο Γιάννης Μπεράτης⁸⁶. Η επιλογή του Ρόδη Ρούφου από την άλλη να τους παρουσιάζει σαν ήδη ηττημένους ή σαν παιδιά που νοσταλγούν τον τόπο τους και υποφέρουν προσδίδει στο κείμενο ένα τόνο αντιπολεμικό. Γεννά ακόμη συναισθήματα ανθρωπιάς, συμπόνιας, καλοσύνης, αλλά και σκέψεις γύρω από την ματαιότητα του πολέμου. Ο Ρούφος επιλέγει να δείξει, τελικά, την ομοιότητα των Γερμανών με τους Έλληνες, στάση που υιοθετεί και ο Θεοτοκάς στην *Ιερά Οδό*. Φαίνεται επομένως ότι είναι πολύ δύσκολο για τους αντικομμουνιστές συγγραφείς να δείξουν τους Γερμανούς να βιαιοπραγούν. Αυτό που μένει τώρα είναι να εξετάσουμε αν αυτή η συμπόνια απέναντι στους Γερμανούς προσφέρεται και στους κομμουνιστές.

---

⁸⁵ Hagen Fleischer, «The Past Beneath the Present. The Resurgence of World War II Public History After the Collapse of Communism: A Stroll Through the International Press», περ. *Historiein*, 2003-2004, σ. 50.

⁸⁶ Γιάννης Μπεράτης, *Οδοιπορικό του '43*, Αθήνα 1976, π. χ. σ. 112 και σ. 152-154.

B. Οι Κομμουνιστές

Είδαμε κιόλας ότι στην αρχή της *Πορείας στο σκοτάδι* οι Γερμανοί εξισώνονται με τους κομμουνιστές, καθώς είναι και οι δύο βάρβαροι που σκοτώνουν. Η βαρύτητα πέφτει όμως στους κομμουνιστές, οι οποίοι με το να δολοφονούν ύπουλα το βράδυ αποκτούν πιο αρνητική εικόνα από τους Γερμανούς. Εξάλλου, παρατηρήσαμε πως στα χωρία με Γερμανούς, αυτό που τονίζεται είναι το πολιτισμικό στοιχείο τους.

Φαίνεται ότι στην αρχή της *Πορείας στο σκοτάδι* το αντικομμουνιστικό μένος παραμένει αμετάβλητο. Οι κομμουνιστές δεν παύουν εκτός από τον θάνατο του Μιχαήλ να είναι υπεύθυνοι και για άλλους φόνους και τρομοκρατικές ενέργειες. Κατά την διάρκεια της Κατοχής και μέσα στις συνοικίες της Αθήνας, δολοφονούν έναν εύεπλι και πληγώνουν βαριά ένα στέλεχος του ΕΣΑΣ (σ. 251). Βασανίζουν επίσης, δολοφονούν και τρομοκρατούν πολίτες, στην επαρχία (σ. 315 και σ. 319). Δολοφονούν ακόμα και τον Παπαγιάννη, ο οποίος είχε πολεμήσει γενναία κατά των κομμουνιστών προσπαθώντας να κρατήσει το Παγκράτι εκτός της σφαίρας επιρροής τους⁸⁷.

Το επεισόδιο αυτό του Παπαγιάννη θυμίζει την υπόθεση της *Πολιορκίας* του Αλέξανδρου Κοτζιά (πρώτη έκδοση 1953). Στην *Πολιορκία*, η οποία έχει την μορφή χρονικού, κεντρικό πρόσωπο είναι ο Μηνάς Παπαθανάσης, συνεργάτης των Γερμανών και της κατοχικής κυβέρνησης, ο οποίος, όντας αρχηγός μιας ένοπλης ομάδας σε κάποια συνοικία της Αθήνας, μάχεται σθεναρά εναντίον των κομμουνιστών. Το τέλος του Παπαθανάση είναι το ίδιο με εκείνο του Παπαγιάννη⁸⁸.

Στην συνέχεια της *Πορείας στο σκοτάδι*, ο Δίων γνωρίζει από κοντά κομμουνιστές αντάρτες, όταν εκείνοι σταματούν για έλεγχο το λεωφορείο, στο οποίο μετέβαινε ο Δίων με προορισμό τα Γιάννενα. Ο Δίων βλέποντας τους κομμουνιστές τους παρομοιάζει με τους δεξιούς αντάρτες.

---

⁸⁷ Η συνάντηση του Δίωνα με τον Παπαγιάννη περιγράφεται στις σ. 333-335 και η δολοφονία του στην σ. 587.

⁸⁸ Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκίας*, 1983 (πρώτη έκδοση 1953, δεύτερη έκδοση, αναθεωρημένη 1961).

“Πώς μοιάζουν στους δικούς μας”, σκέφτηκε ο Δίων κοιτάζοντας τους εχθρικούς αντάρτες. “Ίδια εγγλέζικη στολή, ίδια φισεκλίκια. Και ίδια πεποίθηση πως έχουν δίκιο.” (σ. 315).

Και αυτή είναι η πρώτη σκέψη στο κείμενο, όπου δείχνει μια ομοιότητα μεταξύ των δύο αντιπάλων. Μένει να δούμε, αν αυτή η επισήμανση της ομοιότητας έχει και συνέχεια. Ο Δίων, για να γλιτώσει την ζωή του, υποδύεται τον κομμουνιστή. Στην προσπάθειά του να πείσει τον ελασίτη ανακριτή, του αρχίζει να διακηρύσσει τις θεωρητικές αρχές των κομμουνιστών.

Κι εδώ ένωσε να του συμβαίνει κάτι παράδοξο: Την ώρα που επαναλάβαινε τις στερεότυπες, πασίγνωστες κομμουνιστικές αρχές, αυτές που είχε από τόσον καιρό μελετήσει κι απορρίψει και πολεμήσει, του φάνηκαν ξαφνικά πολύ περισσότερο πιθανές, ενδιαφέρουσες, ικανές να προκαλέσουν πίστη και πάθος: έμπαινε στο ρόλο του τόσο καλά που άρχισε σχεδόν να πιστεύει όσα έλεγε για να σωθεί: Ή μήπως; ... Αλλά δεν ήταν η στιγμή για αναλύσεις. Το αποτέλεσμα του παράξενου φαινομένου ήταν ότι έγινε πειστικός (σ. 321).

Ο ελασίτης, τελικά, τον αφήνει να φύγει, ενώ ο Δίων τον βρίσκει «συμπαθητικό»(σ. 322). Παρόλο που οι αναφορές στο πιο πάνω χωρίο για βασανισμούς και δολοφονίες από κομμουνιστές δεν λείπουν και παρόλο που οι ελασίτες συλλαμβάνουν έναν εύελπι και έναν φοιτητή Χημείας, για τους οποίους εικάζεται ότι θα δολοφονηθούν, στο κείμενο η εικόνα του κομμουνισμού είναι λιγότερο κακή. Υπάρχει, από την μία, μια αμυδρή νύξη για την ομοιότητα μεταξύ των δύο εχθρών, ενώ, από την άλλη, ο Δίων αρχίζει ίσως να αποδίδει κάποιο δίκιο στην αριστερή ιδεολογία.

Η δεύτερη φορά που ο Δίων συναντά κομμουνιστές στο κείμενο είναι όταν επισκέπτεται στο Γουδί τα Τάγματα Ασφαλείας για να αποφύγει την υποχρεωτική κατάταξή του σε αυτά. Επρόκειτο για μια απόφαση της Κατοχικής Κυβέρνησης «να επιστρατεύσει με το ζόρι αστούς για να πολεμήσουν τους κομμουνιστές με γερμανικά όπλα» (σ. 333). Ο Δίων είναι αντίθετος σε αυτή τη στράτευση, όχι γιατί όπως ισχυριζόταν στην *Ρίζα του μύθου* του ήταν απευκταία η οποιαδήποτε συνεργασία με τους Γερμανούς και την Κατοχική Κυβέρνηση, αλλά γιατί θα έφευγε έτσι και αλλιώς για το βουνό (σ. 333).

Στο Γουδί γίνεται μάρτυρας μιας αποτρόπαιης σκηνής. Οι Ταγματασφαλίτες βασανίζουν φριχτά δύο Αρμένηδες κομμουνιστές. Φτάνουν στο σημείο να ωθήσουν τον νεώτερο Αρμένη να σκοτώσει τον ηλικιωμένο (σ. 336-338). Η εικόνα του

ηλικιωμένου κομμουνιστή που αρνείται να μιλήσει, παρά τα φριχτά βασανιστήρια δεν είναι μια εικόνα χωρίς «το ηρωικό ιδεολογικό πείσμα του αληθινού κομμουνιστή» (σ. 338).

Ο δε Ταγματάρχης, έξαλλος, με τον φόνο του γέρου κομμουνιστή θεωρεί ότι ο νεώτερος Αρμένης σκότωσε τον γέρο σύντροφό του για να μην μιλήσει. Ο Ταγματάρχης εικάζει ότι το αποτέλεσμα της πράξης αυτής θα είναι να χαθούν ζωές δεξιών. Ένας εύελπισ νιώθει την ανάγκη να δικαιολογήσει την συμπεριφορά του Ταγματάρχη και λέει στον Δίωνα: «-Ξέρεις, οι κομμουνιστές του 'χουν σφάζει και τους δυο γιους, γι' αυτό έχει λυσσαίξει έτσι. Αλλιώς θα 'λεγα ότι ντροπιάζει το σώμα των μόνιμων αξιωματικών» (σ. 339).

Τα λόγια αυτά κάνουν τον Δίωνα να αναλογιστεί πως οι ευέλπιδες είναι θαρραλέοι πολεμιστές, πιστοί σε έναν κώδικα τιμής. Η εικόνα όμως αυτή αναιρείται στην συνέχεια, καθώς φαίνεται ότι ο εύελπισ δεν ήταν στενοχωρημένος τόσο για την βάνανυση συμπεριφορά του Ταγματάρχη του, όσο για το ότι αυτή η συμπεριφορά ήταν αναποτελεσματική.

- Βλέπεις, συνέχισε ο εύελπισ, παρασύρεται απ' το πάθος του. Τέτοιου είδους ξύλο είναι η χειρότερη δυνατή μέθοδος για να τους πάρει λόγια. Τα δυνατά χτυπήματα μουδιάζουν και σκοτώνουν γρήγορα, ο άνθρωπος χάνει τις αισθήσεις του πριν πονέσει τόσο ώστε ν' αναγκαστεί να μιλήσει(σ. 340).

Στο χωρίο αυτό καταγγέλλονται οι μέθοδοι των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ο Δίων σκέφτεται ότι οποιαδήποτε συνεργασία μαζί τους θα αποτελούσε προδοσία του αγώνα «με τον ίδιο τρόπο που η τακτική των κομμουνιστών είχε αποτελέσει, στην αντίληψη του Μιχαήλ, προδοσία του αρχικού μεγάλου ιδανικού που τον είχε τραβήξει» (σ. 341). Τα Τάγματα Ασφαλείας είναι κατακριτέα, όσο και οι κομμουνιστές. Ωστόσο και στο απόσπασμα αυτό υπάρχει μια μικρή υποχώρηση του μίσους κατά των αριστερών. Η εικόνα των Ταγμάτων Ασφαλείας είναι φριχτή. Δεν υπακούουν σε κανέναν κώδικα τιμής, ενώ αντίθετα η στάση του γέρου κομμουνιστή είναι ηρωική.

Στις επόμενες σελίδες, ο συγγραφέας μάς δίνει μια νέα πτυχή της ιστορίας. Αυτό που φαίνεται να βασανίζει περισσότερο τον Δίωνα δεν είναι τα βασανιστήρια που διαπράττουν οι Ταγματασφαλίτες, αλλά το ότι με την προτροπή εκείνων ο σύντροφος δολοφόνησε τον σύντροφο, έστω και αν το έκανε για το συμφέρον του αγώνα και όχι για να σώσει την δική του ζωή (σ. 344). Ο Δίων πιστεύει πως πρέπει να υπάρχουν

όρια και στην αγριότητα και πως αυτά τα όρια ξεπερνιούνται, όταν ο σύντροφος προδίδει τον σύντροφο. Το επεισόδιο αυτό κάνει τον Δίωνα να διακατέχεται από έντονο φόβο μήπως του συμβεί το ίδιο.

Ο θάνατος του γέρου Αρμένη, η φρίκη των βασανιστηρίων και η προδοσία του φίλου από τον φίλο σημαδεύουν την ψυχή του Δίωνα. Φαίνεται ότι αρχίζει πια να απομακρύνεται από το μίσος και την εκδικητικότητα.

Όχι εκδίκηση, όχι μίσος. Μονάχα παραδοχή, ταπεινή κι άφοβη, του αγώνα και του θανάτου, που μια φορά χτυπάει εμάς και μια τους άλλους.[...]Εκεί, στα τελευταία πρόθυρα, ο ανώνυμος Αρμένης κομμουνιστής γίνεται αδερφός μας όσο κι ο Μιχαήλ (σ. 347).

Η ομοιότητα που είχε υπαινιχτεί ο Δίων στη σκηνή του ελέγχου του λεωφορείου είναι τώρα πιο έντονη. Δίπλα στον Μιχαήλ στέκεται ένα άλλο θύμα, μόνο που τώρα προέρχεται από την αντίπαλη παράταξη. Ο θάνατος του Αρμένη κάνει τον Δίωνα για πρώτη φορά να συνειδητοποιήσει και τον πόνο του πολέμου και του θανάτου. Ο πόλεμος παύει να νοείται ως πράξη ιπποτική, ενώ οι φόνοι που θα αναγκαστεί να κάνει ο «σταυροφόρος» (σ. 348), θα γίνουν με σοβαρότητα και με πόνο. Η δολοφονία ενός αντιπάλου, ακόμα και αν διαπράττεται για το ευρύτερο κοινωνικό καλό, δεν παύει να είναι μια δολοφονία.

Λίγες σελίδες πριν το τέλος της *Πορείας στο σκοτάδι*, ο Δίων συναντά τυχαία έναν αξιωματικό του ΕΛΑΣ με τον οποίο συζητά φιλικά για το μέλλον και για τον πόλεμο που τελειώνει. Ο αξιωματικός :«Δεν είμαι κομμουνιστής, είπ' ο αξιωματικός. Πιστεύω στη δημοκρατία και πολέμησα τον φασισμό. Πριν απ' όλα όμως είμαι Έλληνας» (σ. 471). Η παραπάνω δήλωση του αξιωματικού βρίσκει σύμφωνο τον Δίωνα. Τον κάνει επίσης να σκεφτεί ότι υπάρχουν μετριοπαθείς προσωπικότητες και στα δύο στρατόπεδα, οι οποίες δεν θέλουν την εμφύλια σύγκρουση. Τέλος, τον φέρνει ένα βήμα παραπέρα: αν στις προηγούμενες περιγραφές είχαμε απλές νύξεις για την ομοιότητα των δύο αντιπάλων, τώρα αυτή επιβεβαιώνεται πανηγυρικά.

Πόσο μοιάζαν οι απλοί πολεμιστές στα δύο στρατόπεδα... Στις διηγήσεις του αξιωματικού παρουσιαζόταν μια ζωή που δεν είχε μεγάλες διαφορές από του Ιερού Λόχου: ίδια πολεμική θέληση, ίδια περηφάνια, ίδιοι καημοί και νοσταλγίες. Ίδια ελληνική ράτσα με το φιλότιμο, το κέφι, την παλικαριά της, τις υπερβολές και τους ενθουσιασμούς της. Κι εκεί βρίσκονταν

λεβέντες που πολεμούσαν όρθιοι κι άλλοι που κρύβονταν στα γραφεία, ιδεολόγοι κι αιμοβόροι, ανθρωπιστές κι αδιάλλακτοι, χωρικοί και σπουδαστές(σ. 471).

Και όταν σε ερώτηση του Δίωνα, ο ελασίτης απαντά με επαινετικά λόγια για τον Γιαννόπουλο, ο Δίωνας χαίρεται σαν να επρόκειτο για φίλο του. Το πιο μισητό πρόσωπο της *Ρίζας του μύθου*, ο κομμουνιστής Γιαννόπουλος, έχει γίνει πια ο σύντροφος Γιαννόπουλος. Η απόσταση που τους χώριζε έχει πια σβήσει, γιατί ο Γιαννόπουλος είναι ένας από τους νέους ανθρώπους που δεν δίστασαν να αγωνιστούν και να υποφέρουν, χωρίς να υπολογίζουν την ζωή τους ή τις υλικές ανέσεις.

Ο Δίων καμάρωνε κάθε άνθρωπο της γενιάς του που 'χε δείξει θάρρος και πίστη σε κάτι που ξεπερνούσε το στενόκαρδο εγωκεντρικό του κόσμο- κι έτσι καμάρωνε τώρα τον Γιαννόπουλο, ένιωθε πιο κοντά του παρά στον Ρένο ή τον Ντίνο. Πόσα πράγματα μπορούσαν να γίνουν στην Ελλάδα, αν όλοι οι σταυροφόροι συμφωνούσαν πάνω στον ίδιον άγιο τόπο...(σ. 472).

Η σκηνή κλείνει με τον Δίωνα να ακούει ελασίτικα τραγούδια από έναν νεαρό αντάρτη, όμοια σχεδόν με αυτά του Μαχόμενου Στρατού (σ. 473). Η γνωριμία του Δίωνα με τους ελασίτες τον γεμίζει με αισθήματα αδελφοσύνης. Η μεταστροφή που συντελείται είναι εντυπωσιακή. Οι κομμουνιστές δεν είναι πια εχθροί. Είναι και αυτοί σταυροφόροι σε έναν κοινό αγώνα και είναι αξιέπαινοι, γιατί δέχτηκαν να διακινδυνέψουν την ζωή τους και να εγκαταλείψουν τις υλικές ανέσεις για τα πιστεύω τους. Διαβάζοντας κανείς την *Πορεία στο σκοτάδι*, διαπιστώνει πως η αρχική κακή εικόνα των κομμουνιστών μεταβάλλεται. Οι κομμουνιστές αναγνωρίζονται ως άξιοι αντίπαλοι, πιστοί και αυτοί πολεμιστές. Η μεταβολή αυτή όμως δεν γίνεται, γιατί ο Δίων συνειδητοποιεί ότι ο εχθρός είναι οι Γερμανοί και ότι οι κομμουνιστές συμβάλλουν και αυτοί στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα.

Θα λέγαμε ότι η εικόνα αυτή που δίνεται ερμηνεύεται από μια αλλαγή των συγγραφικών προθέσεων. Ενδεχομένως, ο Ρούφος, μετά την αρνητική κριτική που δέχτηκε, επιθυμεί να δείξει ότι έχει πια ξεπεράσει τον στείρο αντικομμουνισμό του. Για τον λόγο αυτό αρχίζει να βλέπει με συμπάθεια την κομμουνιστική ιδεολογία. Επιπρόσθετα, όπως θα δούμε στην συνέχεια, για τον λόγο αυτό επιλέγει να τονίσει τις κακουχίες του αντάρτικου.

Η εμπειρία του αντάρτικου

Ο Δίων, από την πρώτη του επαφή με το βουνό, έρχεται αντιμέτωπος με την απρόσωπη ψυχρότητα της ηγεσίας του Μαχόμενου Στρατού, την νοσταλγία των απλών ανταρτών για την πόλη (σ. 279), αλλά και την κυνική στάση του Ανδρέα, διερμηνέα και μέλους της Αγγλικής Αποστολής, ο οποίος δηλώνει πως προτιμά τις ανέσεις των Άγγλων από τις ηρωικές πράξεις (σ. 283).

Στην συνέχεια, μολονότι γνωρίζει και ο ίδιος τις ανέσεις της Αγγλικής Αποστολής, πιστός στον κώδικα τιμής εμμένει να ενταχθεί ξανά στον Ιερό Λόχο. Πριν φύγει ωστόσο μαθαίνει ότι οι μάχες με τους Γερμανούς στον Αρχάγγελο και στην Μενίνα, όπου είχαν βρει τον θάνατο και Ιερολοχίτες, ανάμεσά τους ο Τσουχνίκας και ο Κώστας, ήταν μικροαιφνιδιασμοί χωρίς στρατηγική σημασία και πως είχαν γίνει «μονάχα για τα μάτια των Εγγλέζων» (σ. 382)⁸⁹. Η καρδιά του Δίωνα σφίγγεται όταν το μαθαίνει, εξακολουθεί όμως να πιστεύει ότι, όσο και αν είναι ανώφελη η θυσία, ο Ιερολοχίτης οφείλει να μείνει πιστός στο καθήκον του.

Η άποψή του αυτή θα αρχίσει να αμφιταλαντεύεται, όταν θα ενταχτεί ξανά στον Ιερό Λόχο. Οι συνθήκες που επικρατούν εκεί δεν είναι καθόλου ιδανικές. Ο Ιερός Λόχος έχει χάσει την αυτονομία του, γιατί έχουν καταταγεί σε αυτόν «κάθε καρδιάς καρδί» (σ. 393). Τα παράπονα των Αθηναίων σπουδαστών δεν βρίσκουν ανταπόκριση ούτε από το δεξί χέρι του Αρχηγού Πάρι Κρανάκη, ο οποίος περιγράφεται ως ένας αδίστακτος και συμφεροντολόγος μυστικοσύμβουλος. Στην πρόταση του Κρανάκη να ενταχθούν στο κόμμα του Αρχηγού, οι Ιερολοχίτες απαντούν αρνητικά, γεγονός που διευρύνει την απόστασή τους με την ηγεσία του Μαχόμενου Στρατού και καθιστά τις σχέσεις τους ψυχρές και καχύποπτες⁹⁰.

Οι Ιερολοχίτες έχουν να αντιμετωπίσουν επιπλέον την πείνα, την έλλειψη νερού, την δυσεντερία, την ελονοσία, τις ψείρες και την βρώμα, την υγρασία και το κρύο. Και έτσι ο Δίων «ανακάλυψε μ' απορία πως μπορεί κανένας να ζήσει χωρίς μαντίλι, χωρίς

---

⁸⁹ Σύμφωνα με τον Πεπονή, στον Αρχάγγελο σκοτώθηκαν ο Τάκης Καπράλος και ο Ηλίας Κουρεμένος και στην Μενίνα ο Νίκος Τσουχνίκας. Αναστάσιος Ι. Πεπονής, *Προσωπική Μαρτυρία*, ό. π. σ. 113-114.

⁹⁰ Οι Ιερολοχίτες είχαν ενταχθεί στο 3/40 Σύνταγμα Ευζώνων του ΕΔΕΣ, το οποίο όμως δεν είχε καλή φήμη, καθώς το αποτελούσαν αρκετοί λοποδύτες και απατεώνες, ενώ η ηγεσία αδιαφορούσε για τους φοιτητές. Βλέπε Χρήστος Λάζος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, ό. π. σ. 295. Και ο Ρούφος περιγράφει με μελανά χρώματα την σύνθεση του Ιερού Λόχου. Βλέπε Ρόδης Ρούφος, *Το Χρονικό μας Σταυροφορίας*, ό. π. σ. 427-428.

καθαρά ρούχα, χωρίς ν' αγγίξει νερό το σώμα του όπου τριγύριζαν εκατοντάδες ψείρες, φωλιασμένες μέσα σ' όλες τις ραφές των ρούχων, γεννοβολώντας αυγά και πληθαίνοντας» (σ. 430). Οι Ιερολοχίτες έρχονται αντιμέτωποι και με τα ακόλουθα:

Κι ήταν εκείνες οι νυχτερινές σκοπιές όπου ο σκοπός πάλευε, εξαντλημένος, να κρατήσει τα μάτια του ανοιχτά και συχνά αποκοιμόταν όρθιος και παγωμένος...

Πάνω απ' όλα όμως, αυτό που βάραινε τις ψυχές των Ιερολοχιτών ήταν η απραξία. Η μέρα διαδεχόταν τη μέρα και τίποτα δεν άλλαζε, τίποτα δε συνέβαινε(σ. 431).

Στην έλλειψη νερού, στο κρύο και στις κακουχίες του πολέμου, και κυρίως στην απραξία αναφέρεται και ο Γιάννης Μπεράτης, ο οποίος γράφει:

Ήταν στιγμές που σταματούσες απότομα, κοιτούσες παραξενεμένος ολόγυρά σου, κι αναρωτιόσουνα με βαθύτατη απορία αν βρίσκεσαι αληθινά στο Αντάρτικο ή στις πιο γαλήνιες θερινές “διακοπές”. [...]Γιατί κυριολεκτικά δεν κάνουμε τίποτε απ' το πρωί ως το βράδυ⁹¹.

Οι παραπάνω στερήσεις κάνουν τους δεξιούς Ιερολοχίτες να νιώσουν τι θα πει φτώχεια (σ. 432). Στην πικρή αυτή γεύση του αντάρτικου έρχεται να προστεθεί και ο παραλογισμός της ηγεσίας. Ο υπολοχαγός Δημάκης, ενοχλημένος από μια μικρή διατάραξη της τάξης στην διανομή τσαγιού, αναποδογυρίζει το καζάνι και χύνει το τσάι κάτω, χωρίς να σκεφτεί πως οι αντάρτες είχαν είκοσι μέρες να πιουν κάτι ζεστό (σ. 435).

Η δυσaráσκεια του Δίωνα απέναντι στους αξιωματικούς που καλοπερνούν, σε αντίθεση με τους απλούς φαντάρους αυξάνει και με το ακόλουθο περιστατικό. Ο Δίων ζητάει άδεια μετάβασης στην Πρέβεζα από τον διοικητή του Συντάγματος, Δελάνο, για να επισκευάσει τα γυαλιά του. Ο Δελάνος συμφωνεί, αλλά πολύ κοφτά και ψυχρά του λέει να μην προσπαθήσει να ενταχθεί σε καμιά Αγγλική Αποστολή. Ο Δίων εκνευρίζεται με τον Δελάνο, ένα άτομο που δεν είχε αποχωριστεί καμία άνεση, γιατί μιλούσε με τέτοιο τρόπο σε έναν εθελοντή, και γιατί από την άλλη, ο Διοικητής είχε μαντέψει την κρυφή επιθυμία του. Φαίνεται ότι τον Δίωνα τον ταλανίζει ένα

---

⁹¹ Γιάννης Μπεράτης, *Οδοιπορικό του '43*, ό. π. σ. 81. Ο Μπεράτης περιγράφει ακόμη την καθημερινή ζωή στο αντάρτικο (ό. π. σ. 81-85), όπου το πιο σημαντικό γεγονός ήταν το πρωινό πλύσιμο στη ρεματιά, γιατί έσπαζε κάπως την μονοτονία και την απραξία της μέρας. Ο Μπεράτης καταγγέλλει επίσης την αδιαφορία του Ζέρβα προς τους φαντάρους του (ό. π. σ. 131).

σκληρό δίλημμα. Ένα μέρος του εαυτού του επιθυμεί να εγκαταλείψει τον Ιερό Λόγο και ένα άλλο παλεύει να μείνει πιστό στο καθήκον (σ. 466-467).

Και έτσι για πρώτη φορά, ο Δίων που τοποθετούσε τον εαυτό του στους «“άρχοντες”, σε εκείνους που ήταν ταγμένοι να διοικούν, να διατάζουν και να καθοδηγούν τους πολλούς “αρχόμενους”» (σ. 468), βρίσκεται « “θέσει” στα χέρια του πρώτου τυχαίου караβανά, που μπορούσε να τον αποπάρει και τον προσβάλει» (σ. 469). Από την στιγμή που ο Δίων βρίσκεται στην ομάδα των αρχομένων αρχίζει να αντιπαθεί το αστικό καθεστώς, όπως αυτό εκπροσωπούταν από τον Δελάνο και τους ομοίους του. Η αιτία της μεταστροφής του δεν είναι άλλη από την πείνα του (σ. 470). Και είναι η πείνα που θα οδηγήσει τον Δίωνα να αναρωτιέται για το δίκιο των αντιπάλων.

Μήπως, άρχισε να ρωτιέται, είχαν ως ένα σημείο δίκιο εκείνοι που θέλαν να σπάσουν όλο το οικοδόμημα; Μήπως πραγματικά αγωνίζονταν για το πνεύμα και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου που ποδοπατιούνται από τον πλουτοκράτη και τον караβανά; Μήπως οι τελευταίοι αυτοί είν’ οι αληθινοί άρχοντες σε κάθε αστική κοινωνία, κι όχι οι εκλεκτοί; Μήπως η μεταβολή δεν μπορούσε να γίνει παρά χωρίς αυτούς και σε σύγκρουση μ’ αυτούς, για να λείπει η δυστυχία από τον κόσμο; Μήπως γι’ αυτό ο Μιχαήλ είχε μείνει πάντα, στο βάθος της ψυχής του, αριστερός - επειδή ήταν πολύ άνθρωπος;(σ. 470)

Η μεταστροφή είναι εντυπωσιακή. Ακόμα και ο Μιχαήλ, ο εξιδανικευμένος αρχάγγελος της *Ρίζας του μύθου*, το πρόσωπο που ο θάνατός του έγινε η ρίζα της σταυροφορίας και ενίσχυσε το μίσος για τους κομμουνιστές, παρουσιάζεται ξαφνικά ως αριστερός⁹². Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως μετά το επεισόδιο με τον Δελάνο, ο Δίων συναντά τους ελασίτες με τους οποίους, όπως είδαμε προηγουμένως, συνομιλεί φιλικά, ενώ αναδεικνύεται συνάμα η ομοιότητα των δύο αντίπαλων παρατάξεων.

Απόρροια των καινούριων αυτών αντιλήψεων αποτελούν οι τελευταίες σελίδες της *Πορείας στο σκοτάδι*. Ο Δίων βρίσκεται στην προκυμαία της Πρέβεζας και περιμένει με ανυπομονησία μαζί με το πλήθος την εμφάνιση των αγγλικών караβιών, η οποία σηματοδοτεί και το τέλος του πολέμου. Εκεί, ανάμεσα στους πολλούς που φωνάζουν και κλαίνε αδελφωμένα, «βρισκόταν γι’ αυτόν επιτέλους η γέφυρα που οδηγούσε στο

---

⁹² Ο αφηγητής λίγες σελίδες παρακάτω μας ενημερώνει ότι λίγες μέρες πριν πεθάνει ο Μιχαήλ είχε έρθει σε επαφή με μυστική συμμαχική υπηρεσία, η οποία δεν υποστήριζε κάποια συγκεκριμένη πολιτική παράταξη και η οποία οργάνωνε σαμποτάζ μέσα στην πόλη. Το γεγονός αυτό είχε κρατηθεί μυστικό και ο Δίων ήταν ένας από τους ελάχιστους ανθρώπους που το γνώριζαν (σ. 481). Φαίνεται ότι ο Μιχαήλ ίσως έφαχνε συνεχώς διεξόδους, καθώς δεν έμεινε ικανοποιημένος ούτε από την συντηρητική παράταξη.

σύνολο, στη ζεστασιά της επαφής με τον λαό που τον είχε γεννήσει» (σ. 485). Κάθε αίσθημα περιφρόνησης απέναντι στο πλήθος έχει χαθεί και έχει αντικατασταθεί από το αίσθημα της ενότητας. Πρόκειται για ένα καινούργιο αίσθημα, «άγνωστο στον παλιό Δίωνα, ένα αίσθημα πολύ μεγάλο για να το χωρέσει η ψυχή ενός μοναχικού ανθρώπου» (σ. 485). Ο Δίων φαίνεται ότι έχει ωριμάσει πια και ότι καταφάσκει στο λαό και έν μέρει ακόμα και στον κομμουνισμό.

Ο σκοπός της Σταυροφορίας

Στη *Ρίζα του μύθου*, ο σκοπός της σταυροφορίας είναι προφανής. Πρόκειται για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου. Έναν όμως χρόνο μετά την έκδοση της *Ρίζας του μύθου* έρχεται η *Πορεία στο σκοτάδι* να αναιρέσει αυτήν την εικόνα. Η σκληρή κριτική που ασκήθηκε στον συγγραφέα κλονίζουν τον φανατικό αντικομμουνισμό. Αποτέλεσμα είναι να αναγνωρίζεται η αξία των αριστερών φοιτητών, εφόσον δεν έμειναν αδρανείς, αλλά πολέμησαν για έναν σκοπό⁹³.

Ο σκοπός της σταυροφορίας από την άλλη, των δεξιών Ιερολοχιτών παραμένει συγκεχυμένος. Ο Δίων αναρωτιέται:

“Ποιο είναι το καθήκον μου;”

“Να πολεμήσεις όπου σε τάζουν και να μείνεις άνθρωπος (σ. 411).

Από την παραπάνω δήλωση φαίνεται ότι δεν επιλέγει ο καθένας την αποστολή του. Αντίθετα, πολεμάει όπου τον τάζουν. Η φράση αυτή ίσως εξηγείται με την ακόλουθη σκέψη: καθήκον του ανθρώπου είναι να πολεμήσει με αξιοπρέπεια στο πλευρό της κοινωνικής τάξης, στην οποία ανήκει. Με το σκεπτικό όμως αυτό, καθήκον και των αριστερών είναι να πολεμήσουν για τα δικαιώματα της τάξης τους.

---

⁹³ Την ίδια άποψη εκφράζει και στα 1970 ο Ρόδης Ρούφος στην κριτική του για το βιβλίο του Αναστάσιου Πεπονή, *Προσωπική Μαρτυρία*. Ο Ρούφος αναφέρει ότι : « όσοι διάλεξαν ν’ αντισταθούν και να πολεμήσουν, σ’ οποιοδήποτε στρατόπεδο κι αν ανήκαν, απόχτησαν δικαιωματικά έναν τίτλο που πολλά πρωτινά ή κατοπινά σφάλματα εξαγοράζει ὅσοι, αντίθετα, προτίμησαν τότε την ασφάλεια και τη φρονιμάδα της αδράνειας μάταια θα επαγγέλλονται πάντα τους δασκάλους του Γένους ή και τους ταγούς του.», Ρόδης Ρούφος, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου και άλλα δοκίμια*, Αθήνα 1971, σ. 148.

Στην συνέχεια, παρατηρούμε μια δυσκολία στο να οριστεί ο σκοπός της σταυροφορίας, παρόμοια με αυτή που υπήρχε στη *Ρίζα του μύθου*, αναφορικά με τον ορισμό του ονείρου:

Ναι, ήταν δύσκολο να δοθεί ορισμός στο σκοπό της σταυροφορίας. Βέβαιο ήταν, ωστόσο, ότι το πνεύμα της τινάζοταν στο αίμα του Δίωνα όπως και στων άλλων συνομηλίκων τουκομμουνιστών και εθνικιστών. Αποφασιστικό κριτήριο της πράξης ήταν να κάνει τον άνθρωπο-κατά τη φρασεολογία της εποχής και της ηλικίας τους- να “ξεπερνάει τον εαυτό του” και να θυσιάζεται θελημένα για τη δημιουργία νέων και ψηλότερων μορφών ζωής (σ. 412).

Σταυροφόροι επομένως είναι και οι κομμουνιστές σε έναν κοινό αγώνα για την δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου. Στην συνέχεια, ο αφηγητής ομολογεί ότι τα συνθήματα των κομμουνιστών δημιούργησαν την ατμόσφαιρα της αλλαγής και τόνισαν την ανάγκη της βελτίωσης του κόσμου, της αναζήτησης ενός καινούργιου μύθου(σ. 413). Στο κείμενο εκφράζεται η επιθυμία να έχει η σταυροφορία των δεξιών Ιερολοχιτών την ίδια θετικότητα και δημιουργικότητα με αυτή των κομμουνιστών. Ωστόσο τα συνθήματα της σταυροφορίας των δεξιών δεν μπορούν να αποκρυσταλλωθούν εύκολα.

Θα ’ταν πάντως μια πίστη στη δικαιοσύνη και στην ελευθερία, στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, στο πνεύμα (κι ας θύμιζαν όλα τούτα τους χριστιανοδημοκράτες)- στο δικαίωμα και στο καθήκον των εκλεκτών να ρυθμίζουν την ευτυχία των πολλών και να θυσιάζονται γι’ αυτούς (σ. 413)⁹⁴.

Ασάφεια λοιπόν ξανά σχετικά με το τι πρεσβεύουν οι δεξιοί σταυροφόροι και αποδοχή των παλιών αντιπάλων. Οι νέοι αριστεροί και δεξιοί φαίνεται ότι πολεμούν για ένα κοινό σκοπό, χωρίς όμως συγκεκριμένο νόημα. Η Αγγέλα Καστρινάκη παρατηρώντας την ασάφεια του σκοπού της σταυροφορίας καταλήγει :

Το βιβλίο που θέλησε να γίνει το αντίπαλο δέος στον κομμουνιστικό μύθο, να συναρμολογήσει και να προβάλλει τον μύθο της φιλελεύθερης αστικής παράταξης έχει

---

⁹⁴ Στο χωρίο παρατηρούμε ξανά μια μνεία για το καθήκον των εκλεκτών. Φαίνεται ότι είναι πολύ δύσκολο για τον Δίωνα να απαλλαγεί από τον παλιό αλαζονικό και επηρμένο εαυτό του, γι’ αυτό και προηγουμένως κάναμε λόγο για μετρίασμό του αισθήματος της οίησης και όχι για εξαφάνισή του.

μεταβληθεί άρδην σε μια επιβεβαίωση του μεγάλου Δίκιου της αριστεράς. Ποια καλύτερη απόδειξη της εντυπωσιακής ηγεμονίας του αριστερού χώρου λίγο μετά τη στρατιωτική συντριβή του και την πολιτική του ήττα;⁹⁵

Η χωρίς όρια αγάπη των ανθρώπων

Ο Ρούφος βλέπει με συμπάθεια πια τους αριστερούς και παραδέχεται την αξία τους. Στην *Πορεία στο σκοτάδι* κέντρο είναι ο άνθρωπος που υποφέρει από τις κακουχίες του πολέμου και συμπονά τους άλλους ανθρώπους. Δεν είναι ίσως τυχαίο πως εδώ περιγράφεται καλύτερα η αγγελική μορφή του Μιχαήλ, παρά στην *Ρίζα του μύθου*. Ο Μιχαήλ αποδοκίμαζε τη εκδίκηση (σ. 249). Ποτέ του δεν είχε μεταχειριστεί πιστόλι και ούτε θα μεταχειριζόταν.

Ο Μιχαήλ είχε ακόμη διδάξει την αγάπη προς όλους τους ανθρώπους και ήταν το μίσος των κομμουνιστών, το γεγονός ότι είχαν ξεχάσει το «αποστολικό τους ιδανικό» (σ. 486), η αιτία που τον απομάκρυνε από κοντά τους. Ο Μιχαήλ πίστευε σε έναν αγώνα για ελευθερία, χωρίς μισαλλοδοξίες και αιματοχυσίες. Τελικά, ο Μιχαήλ είχε διδάξει:

τη συγχώρεση και την πλατιά ανθρωπιά, τη λιγόλογη καλοσύνη, αυτή που 'δινε στην ύπαρξή του τη φωτεινή ισορροπία και τη θλιμμένη γαλήνη, τη γνώση της ζωής εκείνης που λούζει σαν έρωτας ωκεανού το μέτωπο και τα μέλη, που βαθαίνει τους ήσυχους παλμούς της φωνής κι αλαφρώνει το περπάτημα- εκείνο το βλέμμα που απαιτούσε πολλά αλλά και συγχωρούσε όλα, που καλούσε σε πόλεμο, αλλά και δεν καταδίκαιζε ποτέ ανθρώπους, παρά μόνο ιδέες... (σ. 487-488)

Ένα άλλο πρόσωπο της *Πορείας στο σκοτάδι*, το οποίο παρουσιάζεται βαθιά θρησκευόμενο είναι ο Ιερολοχίτης Μπαλαφάρας. Ο Μπαλαφάρας είχε προτείνει την ορκωμοσία των Ιερολοχιτών από τον Μητροπολίτη. Ο ίδιος παρουσιάζεται να παθαίνει θρησκευτικές κρίσεις και να απαγγέλλει αποσπάσματα από την Αγία Γραφή στη μέση της μάχης. Ο Μπαλαφάρας ωστόσο δεν είναι κατά του πολέμου. Τον αποδέχεται, όπως αποδέχεται ότι ο θάνατος του διπλανού σου μετράει περισσότερο από τον θάνατο ενός αγνώστου (σ. 420).

---

⁹⁵ Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

Αντίθετα, ο άνθρωπος, ο οποίος εφαρμόζει την χριστιανική διδασκαλία στην πράξη είναι ο Μάρκος. Οι κακουχίες του πολέμου, αντί να τον κάνουν απάνθρωπο και σκληρό, τον γεμίζουν συναισθήματα καλοσύνης και αυταπάρνησης για χάρη των άλλων, σε σημείο που οι άλλοι τον εκμεταλλεύονται (σ. 438). Ο Μπαλαφάρας αντιτίθεται στην συμπεριφορά του Μάρκου, την οποία αποκαλεί «κακό χριστιανισμό» (σ. 442). Σύμφωνα με τον Μπαλαφάρα ο αληθινός χριστιανισμός «βρίσκεται στην άμεση σχέση με το Θεό, όχι στη χωρίς λόγο ταπείνωση και ταλαιπωρία για χάρη των άλλων ανθρώπων» (σ. 443). Του Μπαλαφάρα του αρκεί η πίστη στην αθανασία και στην Αγία Γραφή. Η πίστη αυτή είναι κατά τον αφηγητή σαν μια «θρησκεία χωρίς ηθική, χωρίς δόγμα σχεδόν...» (σ. 443).

Σε αυτήν την «θρησκεία χωρίς ηθική», ο Μάρκος αντιτάσσει την αγάπη. Άρρωστος στο νοσοκομείο, ο Μάρκος βλέπει παράξενα οράματα. Βλέπει ένα μικρό παιδί να τον κοιτά αμίλητο και δακρυσμένο, ενώ ο ίδιος προσπαθεί να φτάσει σε μια πηγή για να ξεδιψάσει και αυτός και το παιδί. Η περιγραφή θυμίζει έντονα τον Χριστό. Ο Μάρκος οραματίζεται τον εαυτό του να προχωράει σε έναν ανήφορο και να φτάνει στην «κορφή του Όρους» (σ. 455) και στην πηγή με το «άγιο νερό», το «νερό της αλήθειας» (σ. 455), πράγμα που γεμίζει χαρά και ελπίδα το παιδί.

Όχι, δεν ήταν όλα μάταια, αφού το παιδί χαμογέλασε, αφού όλα τα παιδιά μπορούν να χαμογελάσουν. Είναι τόσο απλό το μυστικό της χαράς, τόσο μεγάλο... Το είχαν βρει εκείνοι οι αλλοτινοί ταπεινοί ζωγράφοι που είχαν ζήσει μες στην καρδιά τους το κήρυγμα και στο σώμα τους τα καρφιά του μαρτυρίου Εκείνου, που ήξερε να μιλάει στα μικρά παιδιά (σ.455).

Ο Μάρκος, όπως άλλοτε ο Μιχαήλ, έχει επιλέξει τον δρόμο του Χριστού, της αυτοθυσίας και της αγάπης. «Κι αυτός, ο Δίων, τυφλός, δεν τα 'χε δει όλα κείνα όσο ζούσε ο Μιχαήλ- ή τουλάχιστο τα 'χε δει και δεν είχε καταλάβει το κρυμμένο τους νόημα. Τούτη η αγάπη που 'χε ανακαλύψει σαν τρέλα πριν απ' αυτόν ο Μάρκος-η ίδια πρέπει να 'ταν στη βάση της, όσο και να φαινόταν πιο παράλογη στις εκδηλώσεις-, τούτη η χωρίς όρια αγάπη των ανθρώπων να 'ταν το αληθινό πρόσωπο του κρυμμένου θεού;» (σ. 488). Το αίσθημα της απόλυτης αγάπης προς όλους αρχίζει να το κατανοεί και ο Δίων στο τέλος της *Πορείας στο σκοτάδι*, την στιγμή που η χαρμόσυνη είδηση της απελευθέρωσης τον ενώνει με το πλήθος, που τόσο είχε περιφρονήσει.

Η *Πορεία στο σκοτάδι* τελειώνει λοιπόν με ένα κήρυγμα αγάπης, ανθρωπιάς και συμπόνιας για εχθρούς και φίλους. Το μίσος έχει πάρει την θέση της κατανόησης και

της συμφιλίωσης, ενώ ο πόλεμος δεν είναι μια σειρά από ηρωικές πράξεις, αλλά στερήσεις και πόνος. Εξαιτίας όλων των παραπάνω η *Πορεία στο σκοτάδι* είναι αφιερωμένη «στους τίμιους αγωνιστές της *Τρομερής Χρονιάς* –συντρόφους Ιερολοχίτες ή αντιπάλους». Ο αντιπολεμικός τόνος, η ανθρωπιά, η τρυφερότητα και η δράση που παρουσιάζονται στις σελίδες του βιβλίου έχουν επαινεθεί από τους κριτικούς. Ο Σαχίνης και ο Δασκαλόπουλος μάλιστα θεωρούν ότι πρόκειται για το πιο ενδιαφέρον τμήμα της τριλογίας⁹⁶.

Η Άλλη όχθη

Η εικόνα των κομμουνιστών: έλξη και απώθηση

Ο χειμώνας του 1944-45, από τον Οκτώβρη και την αποχώρηση των Γερμανών έως τον Φλεβάρη που επιστρέφουν οι αντάρτες του Ιερού Λόχου στην Αθήνα, βρίσκουν τον Δίωνα και τους φίλους του πρώτα στα Γιάννενα και μετά στην Κέρκυρα, μακριά από τα μεγάλα και δραματικά γεγονότα της εποχής: τις νίκες των Συμμάχων στην Ευρώπη και τα Δεκεμβριανά. Για τον Δίωνα αυτοί οι τέσσερις μήνες ήταν «παράξενοι, γλυκόπικροι, ταραγμένοι, μετέωροι ανάμεσα στον πόλεμο και στην ειρήνη» (σ. 497).

Η σκέψη επίσης ενός εμφυλίου πολέμου και η ενδεχόμενη συνεργασία με τους Άγγλους του είναι πια αφόρητη.

Τώρα θα 'ταν ανυπόφορο- τώρα που 'χαν μόλις γκρεμιστεί μέσα του τα ολιγαρχικά τείχη, τώρα που 'χε νιώσει για πρώτη φορά, αληθινά, τη μεγάλη αλληλεγγύη... (σ. 507).

Στο κείμενο ταυτόχρονα καταγγέλλεται η ηγεσία του αντάρτικου, η οποία προσπαθεί να «χρωματίσει τους αντάρτες με τα φρονήματα της πολιτικής οργάνωσης του Αρχηγού» (σ. 535-536) και η οποία επιβάλλει στους αντάρτες «τα σκληρά συστήματα του τακτικού στρατού: χαιρετισμοί στους αξιωματικούς, αυστηρές αγγαρείες, πειθαρχείο με το παραμικρό, φυλακίσεις κάθε τρεις και λίγο» (σ. 534). Οι Ιερολοχίτες υπονιάζονται μάλιστα σκοτεινές μηχανορραφίες εκ μέρους των δεξιών στρατιωτικών, θεωρώντας την ηγεσία τους ικανή να προκαλέσει επίτηδες την εμφύλια σύγκρουση (σ. 537). Η

---

⁹⁶ Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας: 1945-1965*, ο. π. σ.164 και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», ό. π. σ. 18.

υποψία αυτή γίνεται πιο έντονη, καθώς οι Ιερολοχίτες συγκρίνουν την στάση της ηγεσίας τους με την αντίθετη, φιλήσυχη συμπεριφορά των κομμουνιστών στα Γιάννενα.

Ωστόσο μετά από τα παραπάνω, στο κείμενο γίνεται εκτενέστερη αναφορά στους κομμουνιστές, οι οποίοι παρουσιάζονται να συγκεντρώνουν κρυφά μονάδες για να χτυπήσουν τον Μαχόμενο Στρατό και να επικρατήσει έτσι το καινούριο κήρυγμα. Επισημαίνεται επίσης ότι οι πιστοί αυτού του κηρύγματος έχουν απολέσει την ξεχωριστή, ατομική τους ταυτότητα και έχουν αποκτήσει ομοιόμορφα χαρακτηριστικά. Από το σύνολο των κομμουνιστών οι μόνοι που εξαιρούνται είναι οι αριστεροί φοιτητές. Οι ανώτατες σχολές, σύμφωνα πάντα με το κείμενο, είχαν δώσει «τους πιο φανατικούς, τους πιο συνειδητούς, ίσως τους πιο αγνούς ιδεολόγους του κινήματος» (σ. 539). Και ήταν αυτά τα αγνά και πατριωτικά συναισθήματα των αριστερών φοιτητών, τα οποία είχε εκμεταλλευτεί η ηγεσία τους και τους είχε ωθήσει να προσάπτουν σε κάθε ιδεολογικό αντίπαλο την κατηγορία του προδότη.

Μολονότι οι ίδιοι οι Ιερολοχίτες εμφανίζονται πιο φιλικοί απέναντι στους κομμουνιστές – μέχρι και ο θρήσκος Μπαλαφάρας φαίνεται ότι έχει αποκτήσει αριστερές πεποιθήσεις (σ. 546)-, και σκέφτονται σοβαρά να λιποταχτήσουν από τον Μαχόμενο Στρατό μη συμμεριζόμενοι την σκληρότητα της ηγεσίας τους, ταυτόχρονα καταγγέλλονται και οι κομμουνιστές. Οι Ιερολοχίτες αρχίζουν να αναρωτιούνται μήπως βρίσκονται σε λάθος στρατόπεδο, και σύμφωνα με τον αφηγητή το πράττουν αυτό:

παραβλέποντας την τρομοκρατία των κομμουνιστών, την υποταγή τους στο σοβιετικό κράτος, τη συνεργασία με Βούλγαρους εχθρούς, την καταστροφή που η επικράτηση τους θα σήμαινε για την Ελλάδα και την Ευρώπη όπως τις ξέραμε και τις αγαπήσαμε (σ. 541).

Φαίνεται ότι ξανά καταδικάζονται οι κομμουνιστές. Από την καταδίκη αυτή, οι μόνοι, οι οποίοι ίσως εξαιρούνται είναι οι αριστεροί φοιτητές, οι σταυροφόροι της *Πορείας στο σκοτάδι*. Στην *Άλλη όχθη* παρατηρούμε την αμφιταλάντευση του Δίωνα - αφηγητή ανάμεσα στην αποδοχή του κομμουνισμού και στην άρνησή του. Η καταγγελία, το μίσος διαδέχονται την ανθρωπιά και την κατανόηση και τανάπαλιν.

Έτσι στην συνέχεια, ένας αντάρτης του ΕΛΑΣ με πληγωμένα και ταλαιπωρημένα πόδια ζητά παράταση της άδειάς του από τον γιατρό του φρουραρχείου. Ο γιατρός

ωστόσο τον αποπαίρνει και χωρίς να τον εξετάσει του αρνείται την άδεια. Η συμπεριφορά του γιατρού ταραάζει τον Δίωνα.

Ο Δίων είδε τα δάκρυα ν' ανεβαίνουν στα μάτια του ελασίτη και τον συμπόνεσε όσο σπάνια είχε συμπόνεσει άνθρωπο. Δεν ήταν εχθρός τούτος. Εχθρός, σύμβολο όσων μισούσε ο Δίων εκείνη την ώρα, ήταν ο καλοταϊσμένος γιατρός (σ.543).

Ο γιατρός φέρεται εντελώς διαφορετικά στον Δίωνα. Ο Δίων όμως δεν συμμερίζεται την απανθρωπιά του γιατρού και συμπονά βαθιά τον αντάρτη του ΕΛΑΣ.

Η συμπόνια αυτή δεν κρατάει ωστόσο για πολύ. Στα Γιάννενα, ο Δίων λαμβάνει γράμμα από την Λένα, η οποία τον ενημερώνει για τις συλλήψεις της ΟΠΛΑ⁹⁷. Το γράμμα της είναι περισσότερο μια κραυγή αγωνίας για το ζοφερό μέλλον που επίκειται. Περιγράφει την βίαιη διάλυση από τους κομμουνιστές μιας εθνικής, αντικομμουνιστικής, με αθρόα συμμετοχή διαδήλωσης. Οι κομμουνιστές ήταν «ντυμένοι εργατικά, αγριομούτσουνοι, σκοτεινιασμένοι από τη λύσσα και το μίσος» (σ. 576). Και η Λένα συνεχίζει:

Αυτό το πλήθος ρίχτηκε στα παιδιά με μανία, με βρισιές, με χτυπήματα. Ποδοπάτησαν τη σημαία, ξέσκισαν τις φορεσιές των κοριτσιών και δείραν μ' απίστευτη κτηνωδία τους μαθητές. Είδα παιδιά πεσμένα χάμω να σκούζουν τρώγοντας κλωτσιές στην κοιλιά. Είδα κομμουνίστριες, ουρλιάζοντας υστερικά αισχρολόγα, να ξεριζώνουν τα μαλλιά μικρών μαθητριών... (σ. 577)

Η Λένα δεν παραλείπει να αναφέρει την ύπουλη σφαγή χιλιάδων ταγματасφαιλιστών στην Πελοπόννησο, καθώς οι ταγματасφαιλίτες είχαν πιστέψει στην νομιμότητα και είχαν παραδώσει τα όπλα τους (σ. 578). Η ίδια η Λένα, ανήσυχη, για τα γεγονότα έχει δραστηριοποιηθεί με την βοήθεια του Ρένου, ο οποίος έχει έρθει σε επαφή με στρατιωτικούς.

Η επόμενη στιγμή που ο Δίων βλέπει από κοντά κομμουνιστές είναι όταν συναντά τυχαία στην Κέρκυρα τον Γιαννόπουλο, τον οποίο μάλιστα τον προσφωνεί με το μικρό του όνομα για πρώτη φορά μετά την εποχή του σχολείου. Έτσι ο πιο μισητός

---

⁹⁷ Η ΟΠΛΑ, η πολιτική αστυνομία του ΕΑΜ δημιουργήθηκε το φθινόπωρο του '43 ως «υπηρεσία ασφαλείας για τα υψηλά κλιμάκια της Αντίστασης, αλλά εκφυλίστηκε σε ένα δίκτυο δολοφονίας που δρούσε κυρίως στην Αθήνα», Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 316.

κομμουνιστής της *Ρίζας του μύθου* γίνεται τώρα «ο Γιώργος» (σ. 622). Ο Δίων συστήνει τον Γιαννόπουλο στον Λίχνο και οι τρεις κουβεντιάζουν φιλικά σε μια ταβέρνα για τις διαφορετικές ιδεολογίες τους.

Ο Γιαννόπουλος προτάσσει ακόμα μία φορά το ότι η χρησιμοποίηση οποιουδήποτε μέσου είναι θεμιτή για την εξυπηρέτηση του μεγάλου σκοπού. Γι' αυτό και οι τύψεις δεν βασανίζουν τον Γιαννόπουλο. Μεταξύ του Ιερολοχίτη Λίχνου λοιπόν και του αριστερού Γιαννόπουλο υπάρχει μια σημαντική διαφορά:

ο χριστιανός ήταν αθώτερος, πίστευε πως ο αντίπαλος ήταν συνειδητός οπαδός του κακού, τον πολεμούσε με μίσος και καλή πίστη, χωρίς τόσο έξυπνη διαλεκτική (σ. 628).

Ο Λίχνος δεν αποκηρύσσει τα καλά του σοσιαλισμού, πιστεύει όμως ότι οι αλλαγές πρέπει να γίνονται αργά και σταθερά πάντα σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο (σ. 629). Και ενώ στην συζήτηση από την πλευρά της ηθικής υπερέχει ο Ιερολοχίτης, δεν παύει να αναγνωρίζεται και η αξία του Γιαννόπουλο:

Έτσι ο Γιαννόπουλος, με τη ρομαντική του πίστη στην Επανάσταση και την πειθαρχημένη ορμή που την υπηρετούσε, διατηρούσε κάτι από τη γοητεία του ουτοπικού καλλιτέχνη της δράσης [...] Ήταν ένας από τις χιλιάδες του οργανωμένου, φανατικού στρατού που βάδιζε μ' ενθουσιασμό και δύναμη να καταλύσει και να χτίσει. Η πορεία τους ήταν χωρίς έλεος, φωτιά και μαχαίρι είχαν να μοιράσουν πριν από την ελπίδα, νεκροταφεία έφερναν μαζί τους και μίσος και πόνο. Ωστόσο ο Γιαννόπουλος, ο αδίσταχτος, νευρώδης και ειρωνικός σταυροφόρος του κατακλυσμού, είχε ένα μέγεθος στο όραμα που συμβόλιζε (σ. 631).

Ο Γιαννόπουλος μπορεί να είναι ένας φανατισμένος οπαδός μιας ιδεολογίας βουτηγμένης στο αίμα, είναι όμως συνάμα και ένας γοητευτικός, ρομαντικός επαναστάτης. Παραμένει μέλος της γενιάς του Δίωνα. Παραμένει σταυροφόρος. Η γοητεία αυτή του Γιαννόπουλου όμως και πάλι δεν βαστάει πολύ στις σκέψεις του Δίωνα. Ο Δίων συνειδητοποιεί πως η δημοκρατία που πρεσβεύει ο Λίχνος χωράει όλες τις ιδεολογίες, ενώ ο ολοκληρωτισμός του Γιαννόπουλου όχι (σ. 633). Ο Δίων φαίνεται ότι δεν μπορεί να εκφράζει τον θαυμασμό του στο πρόσωπο του Γιαννόπουλου για πολλή ώρα και φροντίζει να θυμίσει στον εαυτό του και στους αναγνώστες την αδιαλλαξία των κομμουνιστών.

Ο Γιαννόπουλος, μετά και ένα μικροεπεισόδιο στην ταβέρνα, τελικά αποχωρεί μαζί με τον Δίωνα. Στον δρόμο του συστήνει να προειδοποιήσει τον Ρένο και την Λένα να προσέχουν, γιατί με την αντικομμουνιστική τους δράση έχουν εκτεθεί και κινδυνεύει η ζωή τους. Η απειλή αυτή διαταράσσει το φιλικό κλίμα και δημιουργεί ξανά το χάσμα ανάμεσά τους.

Και απότομα ορθωνόταν ανάμεσά τους το τείχος. Ο ευλύγιστος μελαχρινός έφηβος των περασμένων χρόνων, ο αλλοτινός σύντροφος στα γλέντια, στα γυμναστήρια και στις πνευματικές αναζητήσεις, χανόταν πίσω από την κομματική του πανοπλία. Ο Γιαννόπουλος διάλεγε θεληματικά να είναι μονάχα ο φανατικός κομμουνιστής, ο συνωμότης- με όλο το απαίσιο οπτικό βάθος που σήμαιναν αυτά στην Ελλάδα τότε: ΟΠΛΑ, εκτελέσεις, βασανιστήρια ανθρώπων που σκέφτονταν διαφορετικά... (σ. 644)

Ο Γιώργος γίνεται ξανά ο μισητός Γιαννόπουλος, με μία όμως διαφορά. Είναι η πρώτη φορά στο κείμενο που ο Δίων ομολογεί ότι ο Γιαννόπουλος υπήρξε σύντροφος των περασμένων χρόνων. Πουθενά στην *Ρίζα του μύθου* δεν είχε δοθεί η εντύπωση ότι αυτοί οι δύο ήταν κάποτε φίλοι. Ακόμα πουθενά στη *Ρίζα του μύθου* δεν είχε δοθεί αυτή η κολακευτική εξωτερική περιγραφή του Γιαννόπουλου, ανάλογη με εκείνη των δεξιών φοιτητών. Στο τέλος της συνάντησης, ο Γιαννόπουλος συμβουλεύει τον Δίωνα να μην πολυβλέπονται, για να μην εκτεθεί ο Δίων στη παράταξή του. Και ενώ ο Δίων απαντά πως δεν υφίσταται κανένα πρόβλημα, αργότερα σκέφτεται πως η υπόθεση του Γιαννόπουλου δεν ήταν αβάσιμη. Φαίνεται ότι η θεωρητικά φιλελεύθερη και δημοκρατική παράταξη του Δίωνα ξεχνά στην πράξη κάποιες από αυτές τις αρχές και υιοθετεί πρακτικές ίδιες με αυτές του αντιπάλου, και μία από αυτές είναι η καχυποψία. Οι προτροπές επίσης του Γιαννόπουλου στον Δίωνα και στους φίλους τους να προσέχουν, ακόμα και αν έχουν κάποια απειλητική χροιά, δείχνουν μάλλον ότι και ο Γιαννόπουλος εκτιμά τα χρόνια που είχαν περάσει ως σχολικοί σύντροφοι.

Η προσωπικότητα του Γιαννόπουλου φαίνεται ότι έλκει και απωθεί ταυτόχρονα τον Δίωνα. Δεν λείπει ο θαυμασμός στην άκαμπτη πίστη του πολεμιστή. Δεν λείπει όμως και ο στιγματισμός αυτής της πίστης και η καχυποψία απέναντι σε κάθε κίνησή του. Παρ' όλες τις αμφιταλαντεύσεις του Δίωνα, ο Γιαννόπουλος δεν είναι πια ο φανατικός κομμουνιστής της *Ρίζας του μύθου*, ή δεν είναι μόνο αυτό. Είναι και ο ρομαντικός επαναστάτης, ο αλλοτινός σύντροφος των περασμένων χρόνων. Φαίνεται

ότι το χρίσμα του σταυροφόρου, το οποίο είχε δοθεί λίγο πιο πριν στον Γιαννόπουλο, αλλά και σε όλους τους αριστερούς φοιτητές δεν έχει αρθεί. Λίγες σελίδες πιο κάτω, στο ημερολόγιό του ο Δίων γράφει ξεκάθαρα για τον Γιαννόπουλο ότι του προκαλεί «ανακατωμένα αισθήματα έλξης, απώθησης και τρόμου- πάντως όχι οίκτο» (σ. 662). Είναι τα ίδια ανακατωμένα αισθήματα που είδαμε παραπάνω.

Τα αισθήματα της έλξης δεν διατηρούνται για πολύ. Η πρώτη φάση του εμφυλίου τελειώνει με την ήττα του ΕΛΑΣ και την Συμφωνία της Βάρκιζας. Με το τέλος του ωστόσο, αρχίζουν να γίνονται γνωστές οι φρικαλεότητες των κομμουνιστών. Έτσι μαθαίνουμε για το φριχτό λιντσάρισμα δεξιών αιχμαλώτων στην Καλαμάτα (σ. 706-707) και για την σφαγή των Κολιοδημητριάων, των γραφικών κατσκοκλεφτών που είχε γνωρίσει ο Δίων ως μέλος της Αγγλικής Αποστολής. Η γνώση αυτών των γεγονότων κάνει τον Δίωνα να παραδεχτεί πως ο αγώνας δεν κερδίζεται με τίμια μέσα. Οι κομμουνιστές είναι τόσο φριχτός αντίπαλος που μόνο με τα ίδια άνομα μέσα αντιμετωπίζεται. Ο Δίων αρχίζει να αποδέχεται την βία ως ένα βαθμό για την εξυπηρέτηση του σκοπού, χωρίς να χάνει τις αμφιβολίες του, απόρροια του κώδικα τιμής και της ανθρωπιάς του (σ. 712).

Στο μεταξύ, ο Γιαννόπουλος βρίσκεται αιχμάλωτος στην Κέρκυρα και οι Ιερολοχίτες αναλαμβάνουν την φύλαξή του, φοβούμενοι αντίποινα των δεξιών ανταρτών. Ο Δίων συναντά τον Γιαννόπουλο, τον οποίο εξακολουθεί να αποκαλεί Γιώργο. Ο Γιαννόπουλος παραδέχεται την ήττα των κομμουνιστών και ζητά από τον Δίωνα να του μιλήσει για το ιδεολογικό πρόγραμμα της συντηρητικής παράταξης. Ο Δίων προτάσσει τις έννοιες ελευθερία και δημοκρατία. Αναλογίζεται τους νεκρούς που σκοτώθηκαν άδικα και προτείνει στον Γιαννόπουλο να συνεργαστούν. Εκείνος όμως αρνείται. Το Κόμμα είναι αυτό που υπερέχει, και εκεί ανήκει. Ο κομμουνιστής δεν μπορεί να ξεπεράσει τον φανατισμό του, ακόμα και τώρα που βρίσκεται σε δυσχερή θέση. Αντίθετα, ο Δίων είναι αυτός που προτείνει μια γέφυρα συμφιλίωσης⁹⁸. Στο τέλος της συνάντησης, ο Δίων σκέφτεται για ακόμα μία φορά ότι ο «αλύγιστος φανατισμός» (σ. 725) του Γιαννόπουλου οφείλεται στα δύσκολα παιδικά του χρόνια. Πρόκειται για μια σκέψη που μας φέρνει κοντά στο κλίμα της *Ρίζας του μύθου*.

---

⁹⁸ Βλέπε και Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. σ. 231.

Και αυτό το κλίμα, το θυμόμαστε επίσης και με την περιγραφή των Δεκεμβριανών⁹⁹. Ο Δίων και οι φίλοι του δεν βιώνουν άμεσα τον μαύρο Δεκέμβρη του 1944. Ευρισκόμενοι στην Κέρκυρα μαθαίνουν μόνο τον απόηχο του μέσα από τα γράμματα των φίλων τους:

Η Αθήνα είχε ζήσει έναν εφιαλτικό μήνα, χειρότερο απ' ολόκληρη την Κατοχή μαζί. Χωρίς νερό, χωρίς φως, χωρίς τρόφιμα. Με όλμους και σφαίρες αδέσποτες που σκότωναν ανθρώπους μέσα στα σπίτια τους, με σφαγή και ομηρία. Ο απολογισμός ήταν τρομαχτικός. Χιλιάδες πτώματα θυμάτων του ΕΛΑΣ είχαν βρεθεί, κι ακόμα ξεθάβονταν άλλα από ομαδικούς τάφους, πολλές φορές φριχτά παραμορφωμένα από βασιανιστήρια: κομμένες μύτες κι αυτιά, βγαλμένα μάτια... Ανάμεσά τους ήταν εργάτες, συνταξιούχοι, έφηβοι, γυναίκες (σ. 727).

Στο κείμενο δεν λείπει η καταγγελία των Άγγλων, γιατί ήταν εκείνοι που είχαν ενισχύσει κατά την διάρκεια της Κατοχής με όπλα τους κομμουνιστές¹⁰⁰. Δεν λείπει και η καταγγελία για μαύρη αγορά και για αστούς που αρνούνταν να βοηθήσουν του χωροφύλακες. Δεν λείπει τέλος και η αναφορά σε εξαιρέσεις κομμουνιστών, οι οποίοι προσπάθησαν να σώσουν κάποιους δεξιούς (σ. 728).

Όμως αυτό που βαραίνει στο κείμενο είναι η αγριότητα των κομμουνιστών. Τονίζεται επίσης η οργή και το μίσος που νιώθει ο λαός εναντίον τους.

Προσωπικές και κομματικές διαφορές είχαν σβήσει για λίγο, όλοι οι Αθηναίοι είχαν γίνει συντηρητικοί, θέλαν νόμιμη Κυβέρνηση, στρατό, παραδειγματική τιμωρία των ενόχων. Το πάθος της εκδίκησης ούρλιαζε, η αμνηστία που είχαν επιβάλλει οι Άγγλοι φαινόταν εξωφρενική (σ. 728).

---

⁹⁹ Για μια πιο ψύχραιμη ματιά για τα Δεκεμβριανά βλέπε Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του ετεροκαθορισμένου εμφύλιου πολέμου (σ. 1945-1949)*, Δ', Αθήνα 2004, σ. 17-28. Στα Δεκεμβριανά, η Αθήνα έζησε την άγρια σύγκρουση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και των δεξιών, όπου οι δεύτεροι είχαν την συνδρομή των αγγλικών βομβαρδισμών. Η μαύρη σελίδα αυτή της ιστορίας μας έληξε με την βαριά ήττα των κομμουνιστών και με ένα μεγάλο τίμημα σε νεκρούς και σε ανθρώπους που υπέφεραν.

¹⁰⁰ Στην *Πορεία στο σκοτάδι*, οι Άγγλοι δεν περιγράφονται με κολακευτικά λόγια. Δεν νιώθουν τις κακουχίες του πολέμου και μιλούν με άσχημα λόγια για την Ελλάδα. Εξαιρέση αποτελεί ο υπολοχαγός Μακ, και αυτό οφείλεται στην Ιρλανδική καταγωγή του και στο ότι είχε ταξιδέψει πολύ πριν τον πόλεμο. Στην *Άλλη όχθη*, όμως η εικόνα του Μακ είναι αρνητική. Αποδεικνύεται πως είναι ένας στυγνός Άγγλος ιμπεριαλιστής, ικανός για κάθε βαρβαρότητα. Φαίνεται ότι η στάση των Άγγλων στα Δεκεμβριανά και ίσως και το διπλό παιχνίδι τους δεν αφήνουν πολλά περιθώρια συμπάθειας στον Ρόδη Ρούφο.

Και ο Δίων δεν νιώθει πια συμπόνια ή θαυμασμό για τους κομμουνιστές. Νιώθει ενοχές που δεν βρισκόταν στην Αθήνα για να πολεμήσει και αυτός εναντίον τους (σ. 729).

Οι αντάρτες του Μαχόμενου Στρατού από την άλλη, οργισμένοι στρέφονται κατά των κομμουνιστών αιχμαλώτων στην Κέρκυρα. Δεν προλαβαίνουν να κάνουν όμως κακό στον Γιαννόπουλο, γιατί τον είχε αφήσει να αποδράσει ο Μάρκος. Για την πράξη του αυτή ο Μάρκος τιμωρείται. Τον χτυπούν οι ίδιοι του οι σύντροφοι και κινδυνεύει να πεθάνει. Στην αδιαλλαξία των κομμουνιστών, στο μίσος των Δεκεμβριανών ο Ιερολοχίτης απαντάει με το έλεος και τη θυσία. Ο Μάρκος, ο φορέας της χριστιανικής διδασκαλίας, ο ποιητής που πήγαινε να γίνει «άγιος» (σ. 555), όπως ο Μιχαήλ άλλοτε, ο κήρυκας της «απόλυτης αγάπης και αυταπάρνησης» (σ. 531) προσφέρει τον εαυτό του για την σωτηρία του Γιαννόπουλου, αν και έχει μάθει τις φρικαλεότητες των Δεκεμβριανών. Η στάση αυτή του Ιερολοχίτη δείχνει το μεγαλείο της ψυχής του και τον τοποθετεί πιο πάνω από τους φανατικούς και μισαλλόδοξους κομμουνιστές. Πιο πάνω φυσικά και από τον Γιαννόπουλο που είχε πριν λίγο αρνηθεί την συνεργασία μαζί τους. Ας μην ξεχνάμε βέβαια ότι η ελευθερία δεν δίνεται σε έναν απλό, άγνωστο κομμουνιστή, αλλά στον Γιώργο Γιαννόπουλο, τον ιδεολογικό αντίπαλο και σύντροφο των σχολικών χρόνων, τον άλλο σταυροφόρο της *Πορείας στο σκοτάδι*.

Η θυσία του Μάρκου «πηγαίνει χαμένη». Ο Γιαννόπουλος σκοτώνεται λίγες βδομάδες αργότερα και ο Δίων γράφει στο ημερολόγιό του: «Κρίμα, κρίμα κι η ζωή κι ο θάνατός του. Μπορούσε να 'ταν μια ελπίδα της γενιάς μας.» (σ. 737). Ο Γιαννόπουλος εξακολουθεί να είναι ο σύντροφος που επέλεξε έναν άλλο δρόμο, μέλος μιας γενιάς που διακινδύνεψε την ζωή της για τα πιστεύω της.

Φαίνεται ότι στην *Άλλη όχθη*, μεταβάλλονται τα ανθρωπιστικά συναισθήματα της *Πορείας στο σκοτάδι*, με αποτέλεσμα να επιστρέφουμε στο αντικομμουνιστικό κλίμα της *Ρίζας του μύθου*. Μπορεί εύλογα να υποθέσει κανείς ότι ο Ρούφος δεν έχει ξεπεράσει στην πραγματικότητα το κομμουνιστικό του μένος. Η οργή αυτή ίσως πηγάζει από την προσπάθεια του συγγραφέα να αποδώσει λογοτεχνικά τα Δεκεμβριανά, γεγονός που ξυπνά άσχημες και αξεπέραστες μνήμες.

Πιθανόν, από την άλλη, να οδηγηθούμε σε μία άλλη ερμηνεία, αν αναλογιστούμε τα έτη έκδοσης των τριών τόμων. Η *Ρίζα του μύθου* μπορεί να εκδίδεται το 1954, σύμφωνα όμως με τον ίδιο τον Ρόδη Ρούφο, η συγγραφή της αρχίζει, όταν εκείνος

ήταν είκοσι πέντε χρονών και τελειώνει μετά από πέντε έτη¹⁰¹. Τον αμέσως επόμενο χρόνο εκδίδει την *Πορεία στο σκοτάδι* και τρία χρόνια μετά την *Άλλη όχθη*. Είναι αρκετά περίεργο το γεγονός ότι η συγγραφή του πρώτου τμήματος της τριλογίας διαρκεί τόσο πολύ, σε σχέση με το δεύτερο. Στο σημείο αυτό χρήσιμο είναι να λάβουμε υπόψη και την σκέψη της Αγγέλας Καστρινάκη, η οποία θεωρεί ότι ο Ρούφος πρέπει να είχε σχεδιάσει το μυθιστόρημά του ως μια αφήγηση του αγώνα για την ελευθερία, που έδωσε ο φιλελεύθερος αστικός κόσμος και ο οποίος θα ολοκληρωνόταν με την νίκη του κόσμου αυτού και την αποκατάσταση της δημοκρατίας¹⁰², παρόλο που η έκβαση της τριλογίας, όπως θα δούμε παρακάτω υπήρξε διαφορετική. Θα μπορούσε να υποθέσει λοιπόν κανείς ότι στο πλαίσιο αυτού του σχεδιαγράμματος ο Ρούφος πιθανόν να είχε ήδη γράψει, πριν το 1950, το τμήμα με τα Δεκεμβριανά και για αυτό το συμπεριλαμβάνει, ακόμα και αν δεν ταιριάζει πλέον με την ανθρωπιστική ατμόσφαιρα της *Άλλης όχθης*. Ας προσθέσουμε ότι, όπως θα φανεί στην συνέχεια, οι έρωτες και η ειρηνική ζωή θυμίζουν έντονα το κλίμα της *Ρίζας του μύθου*.

Η ειρηνική ζωή της Κέρκυρας

Ο Δίων και οι Ιερολοχίτες φίλοι του, όπως είπαμε, βρίσκονται τον Νοέμβριο του '44 στην Κέρκυρα, το μέρος όπου διαδραματίζονται κυρίως τα γεγονότα της *Άλλης όχθης*. Στην Κέρκυρα έρχονται σε επαφή με την ειρηνική ζωή, που είχαν τόσον καιρό εγκαταλείψει. Ξαναβρίσκουν τις ανέσεις, την καθαριότητα, τα ζεστά ρούχα και με την φιλοξενία των Κερκυραίων την οικογενειακή θαλπωρή. Δεν έρχονται όμως σε επαφή με την απλή, καθημερινή ζωή. Ξαναβρίσκονται στην ατμόσφαιρα της *Ρίζας του μύθου*. Καθώς κάποιοι από του Ιερολοχίτες είναι συγγενείς με Κερκυραίους αριστοκράτες, μεταφερόμαστε στα σαλόνια της παλιάς αριστοκρατίας, με τα παλιά αρχοντικά έπιπλα, την διατήρηση των τύπων ευγενείας και την ανάλαφρη ατμόσφαιρα των φιλικών συγκεντρώσεων και γιορτών.

Στην ατμόσφαιρα αυτή της Κέρκυρας, ο Δίων ομολογεί με ειλικρίνεια πόσο οικεία του είναι η αριστοκρατική συμπεριφορά και το αίσθημα διαφοροποίησης από το

---

¹⁰¹ Ρόδης Ρούφος, *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*, ό. π. σ. 9.

¹⁰² Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

πλήθος. Έτσι υπάρχει μια σκηνή όπου η προσεγγμένη εμφάνιση των Ιερολοχιτών επαινείται από έναν ζωγράφο, καλεσμένο σε μια ανάλογη φιλική συγκέντρωση. Ο ζωγράφος ενθουσιασμένος αναφωνεί: «-Μα αυτοί είναι αντάρτες de la vieille école ! Όλγα, τα συγχαρητήριά μου! Οι άλλοι που είχαμε πριν ήταν κάτι βρωμεροί αγροίκου» (σ. 604). Η δήλωση αυτή του ζωγράφου δεν προκαλεί την επίκριση του Δίωνα, ούτε και την υπεράσπιση των απλών συμπολεμιστών του. Αντίθετα, χαιρέται που ο ζωγράφος εξαιρούσε του Ιερολοχίτες από την μάζα των ανταρτών. Χαίρεται, γιατί ο ίδιος βρισκόταν σε υψηλότερη κοινωνική θέση από τους απλούς αντάρτες. Η σκέψη του αυτή γεμίζει ενοχές τον Δίωνα και ζητά την εξήγηση των ανάμεικτων συναισθημάτων του από τον Στέφανο. Ο Στέφανος του εξηγεί ότι παρ' όλη την ανακάλυψη του λαού στην προκυμαία της Πρέβεζας με τον ερχομό των αγγλικών караβιών και την έναρξη της απελευθέρωσης, ο Δίων είχε νοσταλγήσει τον πολιτισμό, στον οποίο είχε ανατραφεί. Η εξήγηση αυτή, αν και πιθανή, δεν παρηγορεί τις ενοχές του Δίωνα. Επιπλέον, στις αρχές της *Άλλης όχθης*, αμέσως μετά την σκηνή στην προκυμαία της Πρέβεζας, όπου είχε νιώσει αλληλέγγυος με τον λαό, είχε συλλογιστεί τα εξής:

Ξαφνικά ο Δίων ένιωσε πως έπρεπε να προσέξει τον εαυτό του: το πρόσφατο βίωμα της προκυμαίας, το “ωκεανικό αίσθημα” του πλήθους εύκολα μπορούσε να ξεφύγει από την ποιότητά του και να εξομοιωθεί με τα φαινόμενα χυδαίας μαζικής υποβολής (σ. 509-510).

Οι πιο πάνω σκηνές δίνουν την ευκαιρία για ακόμα μία φορά στον συγγραφέα να απολογηθεί για την προηγούμενη ελιτίστικη συμπεριφορά των ηρώων του. Ο Ρούφος από την μία τονίζει ότι αυτό το αίσθημα της οίησης ήταν γνήσιο, αίτιο της κοινωνικής θέσης και του πολιτισμού των ηρώων του και από την άλλη, παρουσιάζει τους ήρωές τους να έχουν πια συνείδηση της συμπεριφορά τους. Αυτοκριτική σε αυτήν την συμπεριφορά ασκεί και η Λένα σε γράμμα της όπου χαρακτηρίζει την στάση τους άκαρδη και ανάξια, ενώ τη ζωή που έκαναν «φανταχτερή και ψεύτικη» (σ.572).

Σε αυτήν την ατμόσφαιρα ωστόσο, τον κύριο λόγο τον έχει ο έρωτας και το φλερτ. Ο Δίων ερωτεύεται την δεκαοχτάχρονη Άννα, κόρη αριστοκρατικής καταγωγής, ενώ φαίνεται ότι τον ελκύει σαρκικά και η ξαδέρφη της, η Μαργαρίτα. Την Άννα, την ερωτεύεται και ο Μάρκος. Η Άννα ζει μόνη της με τον πατέρα της στο εξοχικό τους

κτήμα, την Αγριλιά. Στην Αγριλιά προσκαλεί τον Μάρκο και τον Δίωνα, όπου οι δύο φίλοι περνούν μέρες ειδυλλιακές, γαλήνιες και ήρεμες¹⁰³.

Η Άννα γίνεται φίλη και με τους δύο και τους μιλάει ανοιχτά για την ζωή της. Δεν κρύβει ούτε το γεγονός ότι δεν είναι παρθένα. Πρόκειται για μια νέα και όμορφη γυναίκα, ώριμη και απελευθερωμένη από ψεύτικες κοινωνικές συμβάσεις. Δεν μοιάζει με τις κοπέλες στην *Ρίζα του μύθου*, με τις πνευματικές και ερωτικές τους ανησυχίες. Φαίνεται ότι η φύση, στην οποία ζει, της έχει μεταδώσει την ηρεμία και την σταθερότητα της γης (σ. 683).

Ο έρωτας που νιώθει ο Δίων γι' αυτήν είναι πιο ώριμος και ξεπερνάει την απλή σαρκική επιθυμία. Όσο για την ίδια, είναι ανάμεσα σε δύο άντρες, οι οποίοι συμφωνούν να την αφήσουν να διαλέξει. Ο Δίων για πρώτη φορά τιθασεύει την επιθυμία του και την ανυπομονησία του και αφήνει την Άννα αβίαστα να αποφασίσει (σ. 685). Η Άννα επιλέγει όμως τον Μάρκο, τον οποίο και αρραβωνιάζεται. Η απόφασή της αυτή θα γίνει σεβαστή από τον Δίωνα, αλλά θα αρχίσει γι' αυτόν μια περίοδος απογοήτευσης και μηδενισμού.

Τα χτυπήματα όμως που είχε δεχτεί ο Μάρκος για να σώσει τον Γιαννόπουλο ήταν βαριά και του προκάλεσαν μόνιμη βλάβη. Για να ζήσει, θα έπρεπε να παραιτηθεί από κάθε δραστηριότητα. Γι' αυτό αποφασίζει να φύγει στο εξωτερικό, μην επιτρέποντας στην Άννα να τον ακολουθήσει. Της αφήνει απλώς ένα σημείωμα, γράφοντάς της να πάει να βρει τον Δίωνα και να τον κάνει ευτυχισμένο (σ. 759). Μετά το γεγονός αυτό, με την επέμβαση των φίλων του, ο Δίων συναντιέται με την Άννα και αποφασίζουν να είναι μαζί.

Στις επιπτώσεις του αρραβώνα της Άννας με τον Μάρκο στον ψυχισμό του Δίωνα θα αναφερθούμε παρακάτω, στο σημείο όμως αυτό οφείλουμε να κρίνουμε την έκβαση της υπόθεσης. Η λύση του έργου φαίνεται ότι είναι κάπως πρόχειρη¹⁰⁴. Δεν δίνονται εξηγήσεις για τις αποφάσεις των προσώπων, ούτε μαθαίνουμε πώς η Άννα κατέληξε να διαλέξει τον Μάρκο. Αφήνεται απλώς να εννοηθεί ότι ο Μάρκος την είχε περισσότερο ανάγκη. Ακόμα όμως και αν ο Μάρκος διάλεξε τον δρόμο της

---

¹⁰³ Ο Σαχίνης θεωρεί ότι οι καλύτερες σελίδες της *Άλλης όχθης* είναι οι περιγραφές της Κέρκυρας και ειδικότερα της Αγριλιάς. Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι Πεζογράφοι, είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας: 1945-1965*, ό. π. σ. 167). Οι περιγραφές της ειρηνικής ζωής στην Κέρκυρα έχουν και κατά τον Χατζίνη «χάρη, λεπτότατη αίσθηση των συναισθηματικών αποχρώσεων και μια σπάνια πνευματική ευαισθησία». Γιάννης Χατζίνης, «Κριτική για την άλλη όχθη», *Νέα Εστία*, 65 (1959) τχ. 768, σ. 896.

¹⁰⁴ Βλέπε και Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, ό. π. σ. 235.

αυτοθυσίας και εγκατέλειψε την Άννα, δεν σημαίνει ότι εκείνη δεν θα μπορούσε να προσπαθήσει να τον βρει. Ακόμα περισσότερο δεν σημαίνει ότι όφειλε να γυρίσει στον Δίωνα, ούτε ότι η αγάπη της για τον Μάρκο θα έσβηνε σε τόσο σύντομο χρόνο.

Γενικά θα λέγαμε ότι αυτό που προβάλλεται, κυρίως, στην *Άλλη όχθη* είναι οι ειρηνική ζωή, τα ειδυλλιακά τοπία της Κέρκυρας, η σταθερότητα της γης. Αν εξαιρέσουμε τις σελίδες με τα Δεκεμβριανά, το κεντρικό ενδιαφέρον του Δίωνα στρέφεται στον έρωτα και στην Άννα. Και αν στην *Πορεία στο σκοτάδι*, ο έρωτας δεν υπήρχε, παρά μόνο η σαρκική απόλαυση, η οποία προερχόταν από τον σύντομο δεσμό του με την Σύλβια, στην *Άλλη όχθη* ο έρωτας αποκτά ξανά την πνευματική διάσταση που είχε στην *Ρίζα του μύθου*, ποτισμένος από την ωριμότητα που κατέκτησε ο Δίων στην *Πορεία στο σκοτάδι*.

Άλλο πρόσωπο είχε ο Κύριος τότε, άλλο τώρα

Στο ξεκίνημα της *Άλλης όχθης*, ο Δίων, αφού έχει βιώσει την σκληρή εμπειρία του αντάρτικου και έχει νιώσει τις στερήσεις και την αυθαιρεσία της εξουσίας, εμφανίζεται περισσότερο διαλλακτικός απέναντι στα πράγματα. Αρχίζει να δυσπιστεί προς κάθε γενίκευση και προς κάθε απόπειρα μονολεκτικής διατύπωσης της αλήθειας. Υιοθετώντας την στάση αυτή, της αμφιβολίας και της δυσπιστίας, έρχεται αντιμέτωπος με το ερώτημα «πώς να προχωρήσει» (σ. 498).

Αρχίζει να αναρωτιέται ποιος είναι ο δικός του δρόμος για να φτάσει στην Ιερουσαλήμ, τον σκοπό της σταυροφορίας, που δεν έχει τελειώσει ακόμα. Έχει συνειδητοποιήσει πως είναι πολλοί οι δρόμοι που οδηγούν στην Ιερουσαλήμ, διαφορετικοί για τον κάθε σταυροφόρο ξεχωριστά, αλλά όλοι ισάξιοι (σ. 614). Η σταυροφορία που είχε αρχίσει ως αγώνας κατά των κομμουνιστών και μετά είχε γίνει ένας ασαφής αγώνας, κοινός για αριστερούς και μη, εξακολουθεί να μην μπορεί να οριστεί. Τώρα πια όμως ο Δίων αναζητά τον δικό του δρόμο.

Η σκληρή εμπειρία του αντάρτικου δεν μπορεί να ξεχαστεί από τον Δίωνα, ο οποίος μοιάζει να 'χει χάσει την πίστη του, μια πίστη που εύχεται να ξαναβρεί.

Να 'βρισκα πίστη. Τη γαλήνη των ανθρώπων που ξέρουν ν' αναπνέουν βαθιά και σωστά, των δίκαιων, των δυνατών, των φίλων του Θεού. Απ' αυτή θα βγουν μονάχες τους οι σωστές

αποφάσεις για κάθε συγκεκριμένο πρόβλημα του κόσμου, όχι από συγγράμματα ή πολιτικές ομιλίες. Η αγιοσύνη είναι η αρχή της ορθής γνώσης (σ. 661).

Ο Δίων μοιάζει να 'χει ξεχάσει τον παλιό πολεμοχαρή εαυτό του και απογοητευμένος να αναζητάει την πίστη, που θα του δώσει την γαλήνη. Την ηρεμία και την γαλήνη, τις βρίσκει στην Αγριλιά. Στην Αγριλιά διδάσκεται τον αργό ρυθμό της ζωής, ενώ και ο έρωτας που νιώθει για την Άννα είναι ήρεμος, χωρίς το πάθος που του ξυπνούσε παλιότερα η Λίζα (σ. 681).

Μετά την περιγραφή των Δεκεμβριανών, ο εμφύλιος θα σταματήσει να περιγράφεται. Την θέση του παίρνει η ειρηνική ζωή της Κέρκυρας και της Αθήνας. Στον σκοπό της σταυροφορίας περιπλέκεται τώρα και ο έρωτας. Ο Δίων σκέφτεται ότι τα μάτια και το κορμί της Άννας πρέπει να :

δώσουν το κλειδί που ξεπερνάει τους πόθους, να 'ναι το καράβι που μεταφέρει στην άλλη όχθη, πέρ' από το σκοτεινό πορθμείο του θανάτου, εκεί που ο χρόνος και ο χωρισμός δεν έχουν πια σημασία... Ποιο κλειδί είναι τούτο, ποιο καράβι; Και τι σχέση έχουν τούτα μ' όλη τη σταυροφορία, με το λιμάνι της Πρέβεζας, με το θάνατο του Μιχαήλ; Άλλο πρόσωπο είχε ο Κύριος τότε, άλλο τώρα. Αλλάζει, παίζει, δυσκολεύει το δρόμο. Άννα, Άννα, γιατί μ' αφήνεις; Εσύ μπορούσες να με σώσεις. Κοντά σου θ' ανάπνεα βαθιά, θα γινόμουν ένα από τους δίκαιους, τους δυνατούς, τους φίλους του Θεού...(σ. 733)

Την πίστη που ζητούσε στο προηγούμενο απόσπασμα ο Δίων φαίνεται ότι την κρατάει, τώρα, στα χέρια της η Άννα. Η Άννα αρχίζει να γίνεται μάλλον ο σκοπός της σταυροφορίας, καθώς είναι εκείνη, η οποία κρατάει τα κλειδιά για την άλλη όχθη, στην όχθη που έχουν ήδη φτάσει οι σταυροφόροι, οι οποίοι έχουν εκπληρώσει το σκοπό τους.

Η είδηση του αρραβώνα της Άννας με τον Μάρκο βυθίζει τον Δίωνα στην απελπισία και στην αμφιβολία για κάθε τι. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας δεν τον ικανοποιεί πλήρως. Η εξουσία έχει επιστρέψει στα χέρια των ώριμων κυρίων και η νέοι χάνουν το αίσθημα πως από αυτούς διακυβεύεται η μοίρα του κόσμου. Ο Δίων παρόλα αυτά νιώθει ότι κάτι «λαμπρό μετέωρο ανεπίστροφο» (σ. 741) πέρασε και χάθηκε. Ίσως περίμενε κάτι παραπάνω από την νίκη και την ειρήνη, που όμως δεν βρήκε. Ο Δίων απομονώνεται μαζί με τον Στέφανο σε ένα νησί του Σαρωνικού,

αναζητώντας στην μοναξιά την λύτρωση. Στο νησί κυριεύεται από μια μηδενιστική διάθεση, από μια διάθεση άρνησης κάθε αξίας και νοήματος (σ. 746-747).

Η πίστη που είχε για έναν καλύτερο κόσμο έχει πια χαθεί, όπως έχει χαθεί και κάθε αγωνιστική διάθεση. Ο Δίων περιγράφει το απόσταγμα της εμπειρίας του στην Κατοχή και στο βουνό ως εξής:

Τρία πράγματα κυνήγησα: τη θεωρητική αλήθεια, τη σωστή αγωνιστική πράξη, την αγάπη. Η πρώτη δεν έχει τέλος, ούτε δίνει ζέστη και περιεχόμενο ζωής. Η δεύτερη δεν καταλήγει πουθενά, γίνεται παιχνίδι στα χέρια δυνάμεων που σε ξεπερνούν και σε ορίζουν. Η τρίτη-Λίζα, Σύλβια, Άννα-, φευγαλέα κι απρόσιτη (σ. 753).

Η ιδεολογία, ο αγώνας και ο έρωτας υπήρξαν οι τρεις μεγάλες απογοητεύσεις του Δίωνα. Στο τέλος της *Άλλης όχθης* τον βαραίνουν οι χιλιάδες νεκροί του πολέμου, η ανεπάρκεια της θεωρητικής πίστης και ο ανολοκλήρωτος έρωτας. Για τον Δίωνα δεν υπάρχει καμιά χαρά στην ζωή πια. Η Ιθάκη δεν υπάρχει. Στην θέση της υπάρχει «παντού στάχτη» (σ. 755), φράση που επαναλαμβάνει συχνά ο Δίων.

Σκέφτεται ακόμη ότι σε πενήντα χρόνια η ομορφιά των κοριτσιών θα έχει χαθεί, όπως θα έχουν χαθεί και οι ίδιοι (σ. 757). Κάθε ελπίδα επομένως και κάθε έργο είναι μάταιο. Οι άνθρωποι είναι καταδικασμένοι να ηττώνται από τον χρόνο, και αυτή η σκέψη βυθίζει τον Δίωνα στον πόνο.

Θα 'ταν λάθος ωστόσο να θεωρήσουμε ότι αυτή η απογοήτευση και η μηδενιστική στάση του Δίωνα απορρέει από τον αγώνα που έδωσε με τους κομμουνιστές και από τον εμφύλιο πόλεμο. Οι φίλοι του θεωρούν ότι αιτία της απαισιοδοξίας του είναι η Άννα, γεγονός που και ο ίδιος παραδέχεται στον εαυτό του (σ. 756). Η επανένωση με την Άννα θα του χαρίσει την γαλήνη που επιθυμούσε. Το μυστικό πια του αγώνα και της ύπαρξης είναι τώρα μια καλοκαιριάτικη μέρα στο νησί του Σαρωνικού με την αγαπημένη γυναίκα (σ. 763). Ο Δίων αναλογίζεται:

τόσο διάφανο το μυστικό, τόσο εύκολο μέσα στην αγάπη-αγάπη για όλα κι όλους, κατάφαση όλων όσων έγιναν κι όλων όσων θα γίνουν: η θάλασσα, τα μάτια κι η αγάπη θα σταματήσουν τη φθορά, θα μας οδηγήσουν στην άλλη όχθη (σ. 764).

Ο έρωτας είναι αυτός τελικά που νικά τον θάνατο και τον χρόνο, που οδηγεί στην άλλη όχθη. Ο Δίων γεμάτος ευτυχία είναι έτοιμος να σκορπίσει απλόχερα την αγάπη

του σε όλους. Η σταυροφορία λοιπόν έχει τελειώσει και το άγιο δισκοπότηρο είναι ο έρωτας για μια γυναίκα. Ο Ρόδης Ρούφος σκόπιμα δεν κάνει καμιά μνεία στον εμφύλιο που επακολουθεί και αποστρατεύει πρόωρα τον ήρωά του. Η Αγγέλα Καστρινάκη κρίνοντας την έκβαση της τριλογίας σχολιάζει :

Αν η “ρίζα” ήταν ο θάνατος του αθώου, μπορούμε να υποθέσουμε πως ο “κορμός” θα ήταν ο αγώνας και το “άνθος” η νίκη της ελευθερίας, του φιλελεύθερου αστικού κόσμου δηλαδή: κάπως έτσι πρέπει να είχε σχεδιάσει το μυθιστόρημα ο Ρούφος το 1950. Εντέλει όμως-και χάρη στην κριτική που του ασκήθηκε-από τη ρίζα του αντικομμουνισμού φύτρωσε ένας κορμός αποδοχής του αντιπάλου, που κατέληξε στο άνθος μιας υπερ-πολιτικής ευτυχίας¹⁰⁵.

Στην *Άλλη όχθη*, ακόμα και αν ο σκοπός της σταυροφορίας δεν έχει εκπληρωθεί, ή δεν έχει εκπληρωθεί τόσο ένδοξα, όσο θα περιμέναμε, η έξοδος του σταυροφόρου δεν σημαίνει παραίτηση και απαισιοδοξία. Η χάρη του έρωτα υπερνικά όλα τα μίση, ενώ το τέλος της τριλογίας δεν στερείται ένα τόνο αισιοδοξίας, ανάλογο κάπως με εκείνο της *Ρίζας του μύθου*, όταν οι νέοι είχαν ξεκινήσει με θάρρος και πίστη τον αγώνα τους για την ελευθερία.

Επίλογος

Ο Ρόδης Ρούφος σε ηλικία μόλις εικοσιπέντε ετών, όπως είδαμε, αρχίζει να γράφει τη *Ρίζα του μύθου*. Πολύ νέος επιλέγει να γράψει για τις εμπειρίες τους, για τις περιπέτειες τις δικές του και των φίλων του σε μια δραματική εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου. Επιθυμία του είναι να καταδείξει λογοτεχνικά τον αγώνα της συντηρητικής παράταξης για την ελευθερία.

Στην προσπάθειά του αυτή, επιλέγει να φέρει στο κέντρο τους νεαρούς δεξιούς φοιτητές. Πέρα από τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του έργου, η επιλογή της νέας αστικής γενιάς και η επίκριση της παλιάς γενιάς συμβάλλει στο να αποφύγει ο Ρούφος την κατηγορία του συντηρητισμού και της μονομέρειας.

Ο Ρούφος όμως έπλασε τους ήρωές του υπερβολικά αριστοκράτες και σνομπ, αδιάφορους προς τα βάσανα και τις στερήσεις της Κατοχής. Εύποροι και με μεγάλη

---

¹⁰⁵ Αγγέλα Καστρινάκη, «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», ό. π.

πνευματική καλλιέργεια, λάτρεις του ευρωπαϊκού και ιδιαίτερα του γερμανικού πολιτισμού αναλώνουν τον καιρό τους σε φιλοσοφικές και ερωτικές αναζητήσεις.

Η υιοθέτηση της πιο πάνω συμπεριφοράς επέσυρε σκληρή κριτική. Οι ήρωές του κατηγορήθηκαν για ελιτισμό, ιδεολογική ανεπάρκεια και στείρο αντικομμουνισμό, ακόμα και από κριτικούς, όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, οι οποίοι δεν ανήκαν στην αριστερή παράταξη. Συνέπεια της κριτικής υπήρξε ο διαφορετικός προσανατολισμός των δύο επόμενων τόμων της τριλογίας. Αρχική πρόθεση του Ρόδη Ρούφου πρέπει να υπήρξε η αφήγηση του αγώνα για την ελευθερία, τον οποίο έδωσαν οι συντηρητικές δυνάμεις κατά των κομμουνιστών και ο οποίος ολοκληρώθηκε με την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Το αποτέλεσμα ωστόσο ήταν διαφορετικό, αποδεικνύοντας την ηγεμονία της αριστεράς ακόμα και μετά την ήττα της, τουλάχιστον στον λογοτεχνικό χώρο.

Έτσι η *Πορεία στο σκοτάδι*, ενώ θα μπορούσε να είναι ένα έπος του αγώνα, μετατρέπεται σε εξιστόρηση των κακουχιών του αντάρτικου και του πολέμου γενικότερα. Ο Ρούφος τοποθετεί τον Δίωνα ανάμεσα στους αρχόμενους, με αποτέλεσμα ο ήρωάς του να αρχίζει να καταφάσκει στην κομμουνιστική ιδεολογία και να συνειδητοποιεί τον προηγούμενο ελιτισμό του.

Στην *Άλλη όχθη*, αντί για την κατάδειξη της νίκης των συντηρητικών, ο συγγραφέας επιλέγει να αποστρατεύσει τον ήρωά του. Ο Δίωv αποσύρεται από την ενεργό δράση, αδιαφορώντας για την πολιτική και επιλέγοντας τον εξαγνισμό του έρωτα. Ταυτόχρονα η περιγραφή των Δεκεμβριανών επαναφέρει στην μνήμη την αντικομμουνιστική ατμόσφαιρα της *Ρίζας του μύθου*. Θα λέγαμε επίσης ότι στο δεύτερο και στον τρίτο τόμο της τριλογίας, ο Ρόδης Ρούφος φαίνεται ότι καταφάσκει στην κομμουνιστική ιδεολογία, όχι όμως και στους κομμουνιστές, εξαιρώντας τους νεαρούς αριστερούς φοιτητές, οι οποίοι έχουν παρασυρθεί από την ηγεσία τους. Εν κατακλείδι, συμπεραίνουμε ότι στο *Χρονικό μιας Σταυροφορίας* περιγράφεται η πορεία από το πολιτικό στο α-πολιτικό. Ο πόθος για δράση και αγώνα υποχωρεί και στη θέση του αντιπροτείνεται ο έρωτας.

Βιβλιογραφία

A. Κείμενα

- ❖ Αλεξανδρόπουλος Μήτσος, *Νύχτες και Αυγές, - Η πολιτεία*, Αθήνα 2000.
- ❖ Ελύτης Οδυσσέας, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα 1974.
- ❖ Θεοτοκάς Γιώργος, *Αργώ*, Αθήνα 1984.
  - *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, Αθήνα 2003.
  - *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εισαγωγή, επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα (χ. χ.).
- ❖ Κοτζιάς Αλέξανδρος, *Πολιορκία*, Αθήνα 1983.
- ❖ Μπεράτης Γιάννης, *Οδοιπορικό του '43*, Αθήνα 1976.
- ❖ Ρούφος Ρόδης, *Χρονικό μιας Σταυροφορίας*, Αθήνα 2004.
- ❖ Σαράντη Γαλάτεια, *Πασχαλιές*, Αθήνα 2001.
  - *Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας*, Αθήνα 1952.
- ❖ Φραγκόπουλος Θ. Δ. , *Τειχομαχία*, Αθήνα 1977.
  - *Τα ποιήματα 1945-1956*, Αθήνα 1975.
- ❖ Χαρτοκόλλης Πέτρος, *Όταν θα τελείωνε ο πόλεμος*, Αθήνα 2003.

B. Βοηθήματα

- ❖ Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του ετεροκαθορισμένου εμφύλιου πολέμου (σ. 1945-1949)*, Δ', Αθήνα 2004.
  - *Αναψηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα 1986.
- ❖ Βαρίκας Βάσος, *Συγγραφείς και κείμενα (1955-1959)*, Αθήνα 2003.
  - «Η ρίζα του μύθου», εφ. *Τα Νέα*, 2/3/1955, αναδημοσιεύεται στο Δημήτρη Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, Ζ', εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 24.

- ❖ Βασιλακάκος Γιάννης, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος στη Μεταπολεμική Πεζογραφία (1946-1958)*, Αθήνα 2000.
- ❖ Δασκαλόπουλος Δημήτρης, «Ρόδης Ρούφος», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67, Ζ'*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 8-30.
  - «Γαλάτεια Σαράντη», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη διδασκατορία του '67, Ζ'*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 100-122.
  - «Βιβλιογραφία Ρόδη Ρούφου», *Μαντατοφόρος*, τχ. 34 (Δεκέμβριος 1991), σ. 49-67.
- ❖ Θεοτοκάς Γιώργος, «Χρονικό μιας Σταυροφορίας 1: Η Ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Χειμώνας 1954-55, Ζ', περίοδος Β', σ.266-268.
- ❖ Θρύλος Άλκης, «Το λογοτεχνικό 1954», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1955, σ. 312-313.
- ❖ Καστρινάκη Αγγέλα, *Οι περιπέτειες της νεότητας, η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1880-1945)*, Αθήνα 1995.
  - «Όταν οι συγγραφείς ρετουσάρουν ιδεολογικά τα μυθιστορήματά τους», εφ. *Τα Νέα*, Βιβλιοδρόμιο 6-7 Νοεμβρίου 2004, σ. 6-7.
  - «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται στα χρόνια του Εμφυλίου», *Νέα Εστία*, 151 (2002), τχ. 1743, σ. 348-366.
- ❖ Λάζος Χρήστος, *Ελληνικό φοιτητικό κίνημα 1821-1973*, Αθήνα 1971.
- ❖ Μακρής- Στάικος Πέτρος Στ., *Κίτσος Μαλτέζος, ο αγαπημένος των θεών*, Αθήνα 1999.
- ❖ Πεπονής Αναστάσιος Ι., *Προσωπική Μαρτυρία*, Αθήνα 1970.
- ❖ Πλασκοβίτης Σπύρος, «Σχόλιο στην πεζογραφία του Ρόδη Ρούφου», στο συλλογικό τόμο, *Κατάθεση 1974*, Αθήνα 1974, σ. 327- 338.
- ❖ Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2002.
- ❖ Πρεβελάκης Παντελής, «Μνημόσυνο στον Βασίλη Λαούρδα», *Μελετήματα στη μνήμη Βασίλη Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 29-43.
- ❖ Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Δύο μυθιστορήματα με την ίδια θέση. Ρόδη Προβελλέγγιου: Χρονικό μιας σταυροφορίας. Α' Η ρίζα του Μύθου, Αθήνα 1954: Θ. Δ. Φραγκόπουλου: Τειχομαχία, Νέα Τέχνη, Αθήνα.» *Επιθεώρηση Τέχνης*, Β', τχ. 8 (Αύγουστος 1955), σ. 162-166.

- ❖ Ρούφος Ρόδης, *Οι μεταμορφώσεις του Αλάριχου και άλλα δοκίμια*, Αθήνα 1971.
- ❖ Σταυροπούλου Λουίζα-Ερασμία, «Το Πανεπιστήμιο και οι φοιτητές στη νεοελληνική πεζογραφία», *Πανεπιστήμιο :Ιδεολογία και παιδεία: Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 21-25 Σεπτ., 1987*, τ. Β΄, Αθήνα 1989. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, σ. 565-586.
- ❖ Φραγκόπουλος Θ. Δ., «Ρόδης Ρούφος, (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 122, σ. 59-66.
- «Ρόδης Ρούφος, Β΄ (1924-1972)», *Ευθύνη* 1982, τχ. 123, σ.114-120.
- «Ρόδης Ρούφος», *Τομές*, τχ. 77-78 (Οκτ - Νοεμ. 1981), σ. 35-38
- ❖ Χάρης Πέτρος, *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα 1993.
- ❖ Χατζίνης Γιάννης, «Ρόδη Προβελέγγιου: “ ρίζα του μύθου”», *Νέα Εστία*, 57, (1955), τχ. 661, σ. 134-135.
- «Κριτική για την άλλη όχθη», *Νέα Εστία*, 65 (1959) τχ. 768, σ. 895-896.
- ❖ Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Βιβλία και Συγγραφείς. Χρονικόν ταραχής και ιδεών. Ρ. Προβελέγγιου “ Η ρίζα του μύθου”(Χρονικό μιας Σταυροφορίας Πρώτο μέρος μιας Τριλογίας)», εφ.*Καθημερινή* 4/11/1954. Η κριτική του Χουρμούζιου αναδημοσιεύεται στο Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Ρόδης Ρούφος», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, Ζ΄, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 23.
- ❖ Fleischer Hagen, «The Past Beneath the Present. The Resurgence of World Word 11 Public History After the Collapse of Communism: A Stroll Through the International Press», περ. *Historiein*, 2003-2004, σ.45-130.
- ❖ R. V. Johnson, *Αισθητισμός*, Αθήνα 1973.
- ❖ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994.